

AD CLARISSIMUM VIRUM
IOANNEM SPINELLUM COMITEM CARIATI
ANTONIUS GALATEUS DE SITU IAPYGIAE

[1 1] Quae nunc Italia dicitur, ab Alpibus ortum habens¹ supero et infero mari abluitur inque ortum hibernum et meridiem porrecta, perpetuis Apoenini iugis, duabus peninsulis² seu, ut Graeci dicunt, cheronesis finitur³. Quae quasi vertex⁴ sunt seu coni bifidae arboris.

[1 2] Hae paeninsulae et interiacens ora antiquis temporibus non solum caeteris terris, sed ipsi quoque Graeciae praelatae ob ingentem et urbium et virorum nobilitatem⁵ et coeli clementiam et soli ubertatem, Graecis omnibus consentientibus nomen sibi Magnae Graeciae vendicavere⁶. Nunc afflictis ac perditis priscorum Graecorum rebus et dehinc deleta in Oriente Romano imperio, haec quoque ora simul concidit.

[1 3] Et ut quondam Graecis totum fere internum mare, Massiliam et Africae oram, Aegyptum, Syriam, Asiam, Graeciam et maiorem Italiae partem, Siciliam Cretamque tenentibus, haec ora in umbilico erat Graeciae, sic nunc, diviso immo potius discisso terrarum orbe et Graecis Latinisque dissentientibus et Saracenis Turcisque rerum potitis, in extremo penitus angulo⁷ est.

¹ Cfr. Strab., *Geogr.* 5, 1, 1 («Post infimas Alpium radices eius, quam aetate nostra Italiam vocant, initium est», trad. di Guarino)

² Cfr. Serv. *ad Aen.* 3, 400

³ Cfr. Mela 2, 58; per l'uso della variante «cheronesos» (in luogo di «chersonesos»), peraltro attestato ad es. in Demostene (23, 1), vd. Andrea da San Vittore, *Expositio super heptateucum*. In *Genesim*, 3005: «"Cheron" graece, "cornu" latine».

⁴ Cfr. Strab., *Geogr.* 5, 1, 2

⁵ Cfr. Cic. *Tusc.* 4, 1, 2 («cum floreret in Italia Graecia potentissimis et maximis urbibus, ea quae magna dicta est»);

⁶ Cfr. Plin., *Nat. Hist.* 3, 40-41

⁷ Il sintagma, impiegato da Livio in senso geografico per indicare le località estreme della Calabria (26, 41, 15) e quindi l'estrema regione del Bruzio (27, 51, 12), fu recuperato dal Petrarca, noto estimatore di Livio, e impiegato per designare, in senso più lato, il territorio magnogreco (cfr. § 2.5, nota 116).

[1 4] Omnes huius orae urbes percurrere⁸ et illarum res gestas narrare non est propositi nostri nec tantum mihi a laboriosissima arte mea oculi concessum est. In hac Hydruntum, Callipolis, Neritum et unde mihi antiqua origo est Calatana, Brundisium, Tarentum, Metapontus, Heraclea, Thurii, Sybaris, Croto, Locri, Rhegium, Messana, Syracusae, et ut mihi constituam tales erant quondam hae urbes, quales quae nunc in Italia habentur nobilissimae.

[1 5] Hic quae a Pherecyde Syro⁹ fluxit Italica philosophia, hic Pythagorica disciplina¹⁰, hic mores, hic apud Graecos, teste Aristotele¹¹, prima benevivendi instituta, primi convictus. Primi leges scriptas dedere Locri aut, ut quibusdam placet, Thurii¹², apud quos¹³ Graecae historiae pater¹⁴ Herodotus suas scripsit Musas.

[1 6] Nunc tempore et vetustate omnia collapsa sunt. Nunc inconstans ac lubrica fortuna, quae res hominum atque imperia ipsa, nunc huc nunc illuc agitans, omnia permiscet ac perturbat, alio vertit sua munera. Haec eadem regiones, urbes, gentes, linguas, familias nunc has extollit nunc easdem deprimit; quin etiam et ipsas regum et populorum leges et varias religiones et ipsa philosophiae, ut Aristoteles ait¹⁵, scita ac dogmata permutat. Nihil est in tam magno ac volubili opere quod firmum aut stabile sit.

[1 7] Extremae totius orae duae sunt, ut dixi, peninsulae. Quae ad meridiem spectat et ad Siculum vergit fretum, paulo maiori ambitu cingitur, clauditur isthmo qui est a Scyllaceo ad Hipponiatem sinum seu, ut Aristoteles ait¹⁶, a

⁸ Il nesso deriva da Marziano Capella («Hoc loco possem etiam urbium percurrere conditores...», *De nuptiis Philologiae et Mercurii*, 6, 642), utilizzato, anche in questo caso in un contesto corografico, in cui si enumerano gli eroi eponimi, fondatori di città.

⁹ Cfr. Cic. *Tusc.* 1, 16, 38; Plin., *Nat. Hist.* 7, 205.

¹⁰ Cfr. Cic. *Tusc.* 1, 16, 38; 4, 1, 2 («Pythagorae autem doctrina cum longe late que flueret»); ma vd. anche *Pro Flacco* 26, 62; Petrarca, *Sen.* 12, 2.

¹¹ Arist., *Pol.* 7, 10, 1329b; 2, 12, 274a

¹² Strab., *Geogr.* 6, 1, 8.

¹³ Plin., *Nat. Hist.* 12, 17.

¹⁴ La definizione (*pater historiae*) è di Cic. *Leg.* 1, 5.

¹⁵ Cfr. *Pol.* 5, 3, ov'è una sequela di casi attinenti al tema *de varietate fortunae*

¹⁶ Arist., *Pol.* 7, 10, 1329b

Scylletico ad Lameticum. Inter utrunque eodem auctore iter est mediae diei¹⁷; Strabo spacium esse ait CLX stadiorum¹⁸; nusquam angustiores esse Italiam Plinius ait¹⁹.

[1 8] Haec est proprie dicta Italia ab Italo rege, unde Virgilius, Aristotelis sententiam ad verbum referens, ait: “Oenotrii coluere viri nunc fama minores, Italiam dixisse ducis de nomine gentem”²⁰. Hanc universae Italiae nomen dedisse certum est. Propagatum inde nomen Campaniam et Latium comprehendit et a superno mari Salentinos, Apulos, Ferentanos, Marsos, Picanos, inde Etruriam et Liguriam usque ad Varum amnem et Alpes, Venetiam et usque ad confinia Illyridis²¹. De universa Italia dicere nec propositum mihi est nec ocium.

[1 9] De altera peninsula quae Orientem spectat pauca de multis perstringentem me scribere oportet, quoniam id tibi placere video, cuius iussis iure mihi semper parendum est. Ut illa quemadmodum diximus a Scyllaceo ad Hipponiatem sinum, sic et haec a Brundusio Tarentum isthmo, sed longiori, clauditur. Sunt enim a Brundusio Tarentum milia passuum circiter XL, a Tarento Callipolim milia passuum L, inde Iapygium promontorium, quod alii Salentinum²², alii Salentum, Graeci Acran Iapygiam appellant²³, milia passuum XX, inde Hydruntum, quod teste Leonardo Aretino ultimum est Calabriae oppidum²⁴, milia passuum XXX, hinc Brundisium L. Totus ambitus est CXC milia passuum.

¹⁷ Arist., *Pol.* 7, 10, 1329b

¹⁸ Strab., *Geogr.* 6, 1, 4; Plin. 3, 100; Ptol. 3, 1, 13.

¹⁹ Plin., *Nat. Hist.* 3, 95 (la lezione «XL millia passuum», accolta anche nelle moderne edizioni critiche, fu emendata in «XX millia passuum» da Ermolao Barbaro, *Castigationes* ??)

²⁰ Verg., *Aen.* 1, 532-533; 3, 165-166; Arist. *Pol.* 7, 10, 1329b.

²¹ «Namque maiores Italiam, quae ab Siculo freto, usque in sinum Tarentinum et Posidoniatem progressa est, Oenotriam appellabant. Nomen autem obtinens usque ad Alpium radice processit. Assumpsit etiam ab ora Ligustica, Vari fluminis confinia marisque proximi a Tusciae finibus, Istriaeque usque Polam. [...] Hunc in modum, auctis deinde viribus, in Romanorum imperium pervenisse. Tandem vero quandoque ex quo Romani in regni societatem et in civitatem Italos vocavere; decretum est et Gallis Cisalpini et Venetis idem honoris impertire», trad. di Guarino di Strab., *Geogr.* 5, 1, 1.

²² Mela 2, 68

²³ Strab., *Geogr.* 6, 1, 11.

²⁴ L. Bruni, *De bello Gotthorum*, Venezia 1503, inizio del l. IV.

[1 10] Ut illa Leucopetra, cui navigantes temporis nostri a discrimine ventorum²⁵ nomen indiderunt, ita haec Iapygio promuntorio terminatur, quibus apicibus maxime in mare excurrit Italia. Utrunque extremum finis est Apoenini. Nam ut Italia sic et Apoeninus bifurcatur, et ut Italia Alpibus, sic et Iapygia montibus circumsepta est, non nimis altis, sed lapidosis et nemorosis. Hi ultra Brundisium et Tarentum fere ad utrumque mare descendunt. Sunt qui isthmum ponunt ab Egnatia et Monopoli usque Tarentum: id spacium XXX milium passuum esse dicunt.

[1 11] Ab extrema Iapygia ad Syrtis Magnae intimos recessus maxima Mediterranei maris latitudo est: sunt enim milia passuum fere octingenta; ab hac eadem ad interiora sinus Corynthis quatuor milia et quingenta stadia; ad Acroceraunios montes et Lacinium promuntorium par esse spacium, auctor est Strabo²⁶, hoc est septingentorum stadiorum, quae nostra computatione efficiunt LXXXVII millia D passuum. Idem a Cassiepiea Cercyrae Brundisium et ab altero Cassiepieae cornu usque Tarentum stadia sunt MDCCXL, hoc est Romana computatione milia passuum CCXXVII²⁷.

[1 11] Recentiores navigantes ab Hydrunto ad Thonon insulam, quae ostio Hadriatici sinus obiicitur, LX milia passuum esse dicunt, a Thono Cercyram XL, ostium Hadriatici sinus, ubi brevissimum est spacium L milia passuum, hoc est ab Hydrunto ad Acroceraunios montes.

²⁵ È sintagma senecano: «totidem uentorum esse quot caeli discrimina», *Nat. Quest.* 5, 17, 2 e 4.

²⁶ Strab., *Geogr.* 6, 3, 5.

²⁷ Strab., *Geogr.* 7, 7, 5

[2 1] Haec regio, si Ptholemaeo credimus, ad coelum relata Leoni et Soli subiicitur ut et tota Italia, sed Apulia precipue. Haec, quo ad terrarum situm actinet, temperatissimam orbis partem sortita est, ut et altera peninsula, quartum scilicet clima, quod, quantum ad gnomonem et umbras Solis si aliqua res terrestris non obstiterit, temperatissimum esse et ratio et experientia ipsa et plurimorum consensus affirmat, quamvis Avicenna et Avenrois ab antiquorum sententia et inter se ipsos dissentiunt.

[2 2] Alter quae sub aequinoctiali plagam temperatissimam esse opinatus est. Alter quintum clima laudavit, in quo se esse credidit, cum fuerit, si Cordubae vixit, in quarto. Utriusque opinionem in libello nostro de Eucrasia confutavimus. Avenrois opinionem nemo, quem ego sciam, secutus est. Avicennae consentit Aponus et Albertus, qui libellum de natura locorum scripsit, ubi se multa ex Platonis et Aristotelis epistolis collegisse asseverat. Sed si temperatissima orbis loca cognoscere cupis (his nanque mensurantur caetera: nam rectum est iudex sui et obliqui²⁸) ne pigeat inter tot curas haec quoque legere, quae non nihil ad civile usum conducunt.

[2 3] Earum, quas Alfraganus et caeteri Arabes scripsere, regionum urbiumque nomina nec mihi nota sunt, nec illis, ut puto. Non solum locorum, sed stellarum et auctorum et quod vitae interest, herbarum quoque nomina Arabes corrumpere, unde rerum ignoratio non parva orta est. Placuit nostris potius a turbidis barbarorum rivulis, quam e Graecorum purissimis fontibus hausisse philosophiam, medicinam caeterasque disciplinas. Sed ad propositum redeamus.

[2 4] Quartum clima ex Italia non nisi quae citra Neapolim et Garganum montem sunt loca complectitur. Incipit ab occiduo Oceano, continet Gades, Sacrum promuntorium et oram Oceani usque Lunae promuntorium quod est in Lusitania, medium freti Herculei quod inter tertium et quartum clima

²⁸ Arist., *De anima* 1, 5, 411a; 2, 11, 424°.

iacet, Abyla in tertio in quarto Calpe existente, omnem Beticam et partem Lusitaniae et omnem oram Hispaniae interni maris usque Barcinonem, Ebysum et Baleares insulas, Sardiniam et partem Corsicae, Siciliam et adiacentes insulas et Italiae partem a Leucopetra usque Neapolim et ab extrema Iapygia usque ad Garganum montem et Luceriam Apulorum, Macedoniae partem fere usque Dyrachium, Acroceraunios montes et omnem oram Epyri, Cercyram, Cephaleniam, Iacynthum, sinum Corinthiacum, omnem oram Aetholiae et Acarnaniae, Isthmon et mediam Peloponesum, Attidem²⁹, Achaia, Boetiam, sinum Thermaicum, Thessalonicam usque Athon montem, Stagiram, Lemnon, Euboeam et maximam partem Aegei pelagi, Tenedon, Lesbon, Chion, Con, Samon, omnem oram Asiae minoris a Tenedo et Sigeo et Hellesponto usque Gnidum et a Gnido usque ad Issicum sinum et partem Syriae usque ad terminum tertii climatis, in cuius medio Hierosolymorum civitas sita est, qui terminus est iuxta Alexandriam.

[2 5] Pieriae continet et Rhodi oram, quae septentrionem spectat, et Cypri Cromiorum tantum extrema, Moesiam, Asiam minorem proprie, Maeoniam, Aeolidem, Cariam, Pamphiliam, Liciam, Ciliciam, utriusque Armeniae partem et partem Mesopotamiae, partem Assyriae, Maediam et partem littoris Hyrcani maris, Hyrcaniam, Parthiam, partem Margianae, Ariae, Paropanisi et Bactrianae et Sogdianae et Sacarum regionis et terram incognitam

[2 6] Latius quam par erat digressus sum, sed operae precium est haec nosse civili viro, sed maxime philosopho et medico, quos regionum et orbis totius scientissimos esse oportet. Primum munus medici esse Hippocrates censet contemplari tempora et regiones. Idem re monstravit quod opinatus est: nam libellum scripsit de aere et aqua et regionibus, de Asia precipue et

²⁹ Uso grafico attestato in Mela 2, 40.

Europa, et in calce admirandi illius *Prognosticorum* libelli sic ait: «Quae diximus in Aethiopia et Hesperia et Septentrione experti sumus»³⁰. Certe hominum mores, ingenia et crases, quas complexiones appellavere, ex ipsis regionibus iudicantur, Aristotele in *Problematis*³¹ et Galeno in libello de virtutibus animae³² testibus.

[2 7] Ego secundum Ptholemaei descriptionem principium quarti climatis ad latitudinem XXXVI graduum, finem vero unius et quadraginta posui, nec me latet quosdam trigesimum et trigesimum quartum fere finem posuisse atque alios aliter. Galenus temperatissimam orbis partem seu zonam Con insulam Hippocratis patriam iudicavit et Gnidum et regiones quae parum ad Arcton aut ad Austrum secedunt. Avenroes quoque hoc idem confessus est, auctoritate Galeni, Graecorum terram temperatissimam, precipue patriam Hippocratis.

[2 8] Demonstratum satis, ut puto, eam regionem cuius situm atque urbes cognoscere diu optasti ex segmentis terrarum temperatissimum obtinere. Haec insularum omnium peninsularumque ocellus³³ quondam fuerat! Haec est de qua Oratius³⁴ cecinit:

Dulce pellitis ovibus Galesi

Flumen et regnata petam Laconi

Rura Phalantho.

Ille terrarum mihi praeter omnes

Angulus ridet, ubi hymetto

Mella decedunt viridique certat

Baccha Venafro.

³⁰ Hip. *Progn.* ??

³¹ Arist., *Probl.* 859a e ss.

³² Gal. *Temp.* IV, p. 798 Kühn.

³³ È adattamento del celeberrimo verso catulliano riferito a Sirmione: «insularum Sirmio insularum que / ocelle», *Carm.* 31, 1-2.

³⁴ Hor., *Carm.* 1, 6, 10-24.

Ver ubi longum tepidasque prebet
Iupiter brumas et amicus Aulon
Fertili Baccho nimium Phalernis
Invidet uvis.
Ille te mecum locus et beatae
Postulant arces, ubi tu calentem
Debita sparges lachrima favillam
Vatis amici.

[3 1] Hanc chersonesum variis nominibus a diversis auctoribus subinde appellata fuisse compertum habeo. Alii, ut Aristoteles³⁵ Herodotusque³⁶, Iapygiam dixere, alii Salentinam³⁷, Peuceciam alii, alii duce Mesapo Mesapiam³⁸, alii Magnam Graeciam³⁹, alii Apulia apo tou apolesqai eo quod celerius quam alibi arbores deiciunt folia, alii Calabriam⁴⁰. Nam quae nunc Calabria Brucia quondam dicebatur, tanta est nominum rerumque varietas atque mutatio.

[3 2] Quae de hac regione scribit Strabo ad verbum referam; «Terra deinceps Iapygia non sine admiratione commoda oppido est. Nam cum in superno tergo aspera videatur, ubi aratris panditur altioris fertilitatis glebas invenies, cumque aquarum indiga est nihilominus leta suppeditat pascua et arboribus referta spectatur. Haec etiam omnis regio aliquando copiosa admodum multitudine mortalium floruit et tredecim urbes habuit. Nunc autem excepto Tarento atque Brundusio caetera exigua sunt oppidula, adeo

³⁵ Arist., *Pol.* 7, 10, 1329b.

³⁶ Her., *Hist.* 3, 138; 4, 99.

³⁷ Mela 2, 66.

³⁸ Plin., *Nat. Hist.* 3, 99.

³⁹ Ad es. Plin. 3, 42.

⁴⁰ Strab., *Geogr.* 6, 3, 1.

absumptae sunt vires. Salentinos Cretensium fuisse coloniam memoriae proditum est»⁴¹. Haec ille.

[3 3] Haec regio, quamvis nunc effeta et annosa sit, tamen Hispanorum, Gallorum et Italorum et precipue Campanorum, qui amoenissimam Italiae partem incolunt, Graecorum quoque et Turcharum iudicio, pulcherrima atque apprime optima iudicatur.

[3 4] Fruges, olera, fructus praestantissima sunt; triticum et hordeum valentissimum est; avena huius regionis cum hordeo et hordeum cum tritico aliarum certare potest; paleae medullis plenae vehementissime alunt; brassicae, cepae, intubi, raphani, cucurbitae, fabae in immensam crescunt magnitudinem; melones maximi atque optimi saporis, citria ubique bene proveniunt; herbae quae in usu medicos veniunt aliarum eiusdem generis omnium efficientissimae.

[3 5] Coelum salubre, solum non aridum, non palustra. Aquas habet plerisque in locis salientes et in plerisque fontanas. Boum et asinorum spectatae magnitudinis corpora gignit et mulorum genus laudatissimum. Sunt qui Italiam a vitulorum magnitudine dici existimant⁴². Homines placidos, mitissimorum morum, boni sensus, non fallaces, non subdolos, sed regionis natura non satis bellicosos, sed ob fidem servandam et ob honorem fortissimos, ut audies.

[3 6] Fit enim ut qui temperatas terras habitant plus ingenii habeant et humanitatis et meliorem corporis temperaturam, sic minus audaciae ac immanitatis. Exemplum ponit Cicero⁴³ de Graecis et Cymbris, et Hippocrates⁴⁴ de Europae et Asiae gentibus. Qui mansuetior est plus ad

⁴¹ Strab., *Geogr.* 6, 3, 5: trad. di Guarino.

⁴² Varro, *Rust.* 2, 5, 3: «Graecia enim antiqua, ut scribit Timaeus, tauros uocabat italos, a quorum multitudine et pulchritudine et fetu vitulorum Italiam dixerunt».

⁴³ Cic., *Tusc.* 2, 27, 65.

⁴⁴ Hip., *Progn.* ??

hominem, qui animosior est plus ad beluam accedit. Dispereant qui principatum animalium audacissimis rapacissimisque dedere.

[3 7] Nonne erat decentius et naturae magis consentaneum bovem aut ovem aut equum, gallum aut pavonem, animalia humano generi non innoxia modo, sed utilissima ac necessaria, quibus diademata tam decora natura ipsa sua sponte constituit, reges aliorum facere, quam aut leonem aut aquilam, animalia torvi vultus atque horridi, aduncorum unguium, rapacissimi animi, insatiabilis gulae, nata in aliorum pernitiem

[3 8] Dices : «Quoniam haec armata sunt, illa inermia». Et natura monstravit inermem esse debere apum regem: caeteras armatas et spiculis et venenis genuit. Hoc documento mortales admonuit inermes armatis imperare debere et ingenio vires cedere. Ideo Aristoteles, qui naturae semper consentit, ait corpora robusta apta esse serviendum⁴⁵. Nos ad castiganda scelera nostra reges armavimus. Praecepit Petro Dominus noster ut arma conderet⁴⁶, quamvis ille nunc, nescio quomodo aut quibus artibus rerum potitus, arma stringere ac bella exsuscitare tam prompte assuetus est atque ea quae Dei cum iis quae Caesaris erant, coniunxit.

[3 9] Non sumus obliti nostri propositi. Provincia haec mitissimos homines gignit et humani sanguinis minime avidos, sed haec tanta sua quae diximus munera naturam labefactasse quibusdam fortasse videtur. Genuit hic natura arachneum animal nocentissimum, cuius venenum fistulis et tympanis pelli non crederem, nisi per plurima experientia didicissem legissemque apud Aulum Gellium⁴⁷, auctoritate Theophrasti⁴⁸, esse quosdam serpentes quorum venenum cantu et fistulis pellitur:

«est etiam ille malus Calabris in montibus anguis»⁴⁹.

⁴⁵ Arist., *Pol.* 1, 5, 1254b

⁴⁶ *Gv.* 18, 11 («dixit ergo Iesus Petro mitte gladium in vaginam»)

⁴⁷ Gel., *Noctes Atticae* 4, 13, 2

⁴⁸ Theoph., ??

Sunt et serpentes pestilentissimi, chersydri enim sunt, nati in arida tellure.

[3 10] Gignit etiam regio bruchos. Ii parum peninsulae fines transgrediuntur, peculiare huic regioni malum animalia sunt, quae omnia solo tactu foedant, omnia devorant, omnia more hostium vastant. Nihil qua transeunt virens, nihil intactum relinquunt. Videre saepe rustici suae messes, suos annuos labores paene maturos ac falcibus vicinos una qua ibi bruchi nocte castrametati sunt, atra ingluvie⁵⁰ et acutis dentibus corruiſſe, et quandoque ab arboribus non abſtinent.

[3 11] Vacavit provincia hac peste multis annis ope marinarum avium, quae galias appellant, quarum ova pullos ne quis violaret lege cautum est. Hae bruchorum foetus tanquam a Deo missae rostris e terra excavant; deinde post aequinoctium vernum cum e terra prodire incipiunt, devorant implumes, ut sic dicam, seu nondum alatos, deinde volantes depascuntur. Hoc contigisse Plinius⁵¹ ait incolis Casii montis⁵², quibus praesidio erant Seleucides aves, locustis eorum fruges vastantibus. Nunc aut avium, quas diximus, defectu, earum enim foetus post bruchorum interitum vastare coeperunt, aut deorum ira aut aliqua ignota nobis iniura, bruchi rediere et iterum felices Salentinos campos populari coeperunt.

[3 12] Quin etiam rarus annus est quo non magna vis grandiarum aliquam partem regionis percutiat, uvas et etiam palmites et olivarum tenellos surculos et segetes et fructus omnes non prosternat. Horum omnium

⁴⁹ Verg., *Georg.* 3, 425: «montibus», in luogo di «saltibus» accolto nelle moderne edizioni critiche, è variamente attestata dalla tradizione virgiliana.

⁵⁰ È reminiscenza virgiliana, sollecitata dalla lettura del luogo di *Georg.* 3, 430-431, appena citato, ove però l'«atram ... ingluviem» è quella del precedente «anguis».

⁵¹ *Nat. Hist.* 10, 75

⁵² Le moderne edizioni critiche del testo pliniano fanno riferimento agli abitanti del monte «Cadmo» e non «Casio», ma l'incunabolo (1476) della *Naturalis Historia* utilizzato da Giovanni Brancati per il suo volgarizzamento in «napolitano misto» reca, ad esempio, la lezione di «Casini», palesemente scorretta perché è banalizzazione di «Cadmi» forse causata dalla confusione col più noto toponimo «Casinus», tant'è che l'umanista traduce «li abitatori del monte Casino» (Gentile, vol. III; p. 936); è probabile, perciò, che di fronte ad una simile forma Galateo sia intervenuto a correggere intendendo «Casini» una svista o un refuso per «Casii», più facilmente accostabile di quanto non lo fosse «Cadmi».

causam coeli temperiem esse dixerim: nam hic ut et in Campania hieme et aestate fiunt fulmina.

[3 13] Erimus ne nos, Spinelle, naturae ingrati ut recusemus illius munera, quoniam illis aliqua admixta sunt mala, quae illa minuunt Saepe optimis mixta sunt pessima: ut bona de manu Domini, sic et mala accipere debemus. Sunt aliqui qui, cum disertum haberi volunt, naturam incusant, immo et Deum, quod ipsi ignorant, natura enim a Deo dirigitur, quod tanta sua munera saeva mercede compensaverunt. Dolent se non fuisse genitos truncos, ut gemina veste tuti essent, aut vestitos pilis aut corticibus aut armatos ungulis aut cornibus aut duris rostris⁵³. Ridenda verba et Deo improba.

[3 14] Si dii illis darent optionem metamorphoseos vellent ne in truncos aut bruta animalia transire, quoniam tuta sunt a frigoribus aut caloribus Et quoniam naturae causam agere coepimus, vellent in aves ut volare possent sine praeceptore aut in pisces verti ut nare scirent O verba digna hominibus e truncis et duro robore natis! Vis tu esse suber ut crasso cortice tegaris, vis mutari in testudinem aut locustam aut ostream ut cortice et testa dura operiaris Dii tibi dent voti tui facultatem. Ego malo tenui cute, quam duro corio tegi: Aristoteles acumen sensus ex carnis mollitie argumentatur⁵⁴.

[3 15] Tu invides animalibus vellera, pilos, setas, spinas, cortices, testas, quae omnia in nostros usus veniunt. Hominem nudum natura genuit, fateor, sed tu quot homines sine vestibus vitam egisse vidisti Et illas tibi, ingratis, natura genuit, nec tibi satis sunt tot lina, tot lanae, tot vellera, tot coria, tot nobiles atque alio orbe petitaе pelles; vermium quoque domicilia et aurum in fila lentescens nuditati tuae subveniunt. Omnia nobis genita sunt: sumus enim nos, ut Aristoteles ait, finis omnium. Ait idem Aristoteles⁵⁵ «o qeos

⁵³ Cfr. Plin. *Nat. Hist.*, 7, 1 e ss.

⁵⁴ Arist., *De partibus animalium*, 16 ??.

⁵⁵ Arist., *De coelo*, 1, 4, 271a

kai h fuis ouden mathn poiouein», hoc est Deus et natura nihil frustra faciunt, nec deficiunt necessariis et ex bonis et possibilibus quod optimum est faciunt.

[3 16] Corpus temperatum facilius aegrotat. Tu mavis esse intemperatum corpus, rude lignum aut robur aut lapis ut nunquam aegrotas. Te arachnei metus sollicitat, tuos labores bruchi depascunt, tibi aestivae muscae molestae sunt. At tu incole Scythicas paludes et perpetuas pruinas aut Hyperboreas speluncas, ubi «robora totis advolvere focis», ubi «gens effrena virum Ripaeo tenditur Euro», aut Aethiopum exustas solibus terras, «ubi nulla campis arbor aestiva recreatur aura»⁵⁶.

[3 17] Gaude tuis bonis et frui dum licet, et mala, si qua bonis admixta sunt, quando nihil est ab omni parte beatum et semper, ut ait Plato⁵⁷, voluptati admixtus est dolor, feras aequo animo. Nec plus Iapygias arachneos, quam aut Lybiae serpentes immensae magnitudinis et leones aut tygres Scythiae metuas. Times bruchorum genus edacissimus. Nemo adhuc inventus est qui ob bruchos fame perierit. Non habes flumina, at nemo siti laborat, nec his in locis fluminis incrementum «cum stabulis armenta tulit»⁵⁸.

[4 1] Strabonis⁵⁹, Pomponii⁶⁰ et Plinii⁶¹ temporibus huius regionis urbes aut solo erant aequatae et penitus deletae aut semidirutae aut in oppidula et vicos abierant. Si libri Hipparchi, Artemidori et Eratosthenis extarent, forte multam illarum notitiam haberemus. Ego coniectura quadam ductus, nova oppida omittens, ruinas quasdam urbium et loca enumerabo. Quis enim in tam obscura vetustate non offendet Et quemadmodum urbes et ossa

⁵⁶ Verg., *Georg.* 349-382.

⁵⁷ Plat., *Fed.* 60b; *Fil.* 31b ??.

⁵⁸ Verg., *Georg.* 1, 482.

⁵⁹ Strab., *Geogr.* 6, 3, 5.

⁶⁰ Mela 2, 4, 66.

⁶¹ Plin., *Nat. Hist.* 3, 100.102.

hominum terra operit, sic et famam illarum et aliquarum etiam nomina et locorum claritatem densa temporis caligo obtenebravit.

[5 1] Nos primum oram, deinde mediterraneas partes prosequemur, principium a Tarénto sumentes. Graeci Táranton⁶², ut illi tálanton quod nos taléntum dicimus; Stephanus ab eo quod est TÁRAS TÁRANTOS⁶³, quod et urbis nomen et fluvii commune posuit. Ab incolis adhuc is Taras dicitur, distat a Tarento versus Metapontum quatuor milibus passuum, totidem ab urbe distat Galesus, qui in mare quod minus dicunt influit.

[5 2] Haec urbs a Tarete Neptuni filius condita⁶⁴, sed, ut alii volunt, ab Hercule. Virgilius «Hinc sinus Herculei, si vera est fama Tarenti»⁶⁵. Haec urbs⁶⁶, pulsus Iapygibus a Sparthanis, duce Phalanto occupata est, Lacedaemoniorum facta colonia. Haec amplitudine et divitiis et civium multitudine diu floruit usque ad secundum bellum Punicum, adeo ut quondam duce Archita, Tarentino Pythagorico philosopho, armatorum civium in campo habuerit peditum XXX, equitum tria milia⁶⁷.

[5 3] Huius urbis Plato, Aristoteles, Theophrastus, Strabo nec non et recentiores scriptores meminerunt. Ex nulla Graecarum urbium tantum auri, argenti, signorum caeterumque rerum quantum ex Syracusis et Tarento reportasse Romanos Livius auctor est⁶⁸.

⁶² Strab., *Geogr.* 6, 3, 1; Ptol. 3, 1, 12

⁶³ Steph. s.v.

⁶⁴ Serv. ad *Aen.* 3, 551; ad *Georg.* 4, 125-127.

⁶⁵ Verg. *Aen.* 3, 551.

⁶⁶ Strab., *Geogr.* 6, 3, 2-3.

⁶⁷ Così recita la traduzione di Guarino: «Caeterorum amplissimae Tarentinorum opes aliquando fuere, rem suam civilem popolari protestate gerentes democratia. Nam classe maxima cunctos superaverunt accolae peditesque ad milia XXX in expeditiones emisere, equitum vero tria mil., ductores autem equitum mille. Pythagoricam quoque philosophiam amplexati sunt. In primis Archytas singulariter, qui diutius eius civitatis princeps emicuit. Inde posterioribus annis illecebrosae invalere delitiae, propter fortunas nimium secundas, adeo ut plures totius populi ludos festasque celebritates quotannis agerent, quam reliquas anni dies. Eam ob rem in deterius urbanorum regimen ferebatur ...» (vd. anche § 4)

⁶⁸ Liv. 27, 16, 7.

[5 4] Urbs natura et moenibus munitissima⁶⁹, admirabilis prospectus est et imperiosi. Quae nunc urbs olim, ut puto, arx fuerat⁷⁰. Videntur enim vestigia veterum, sic enim dicuntur, murorum.

[5 5] Sedet superba inter duo maria, quorum alterum maius, alterum minus dicunt, quod ut et Byzantinum seu Constantinopolitanum mare piscosissimum esse dixit Aristoteles⁷¹. Hoc in se multos recepit fontes et ipsum quem diximus Galesum, fluviorum brevissimum. A parte maioris rupes sunt altae et inaccessae, a minori arenosum littus.

[5 6] Urbs circumflua seu ut Graeci dicunt amphitalassa, oblongae insulae aut longae navis habet speciem. A puppi manufacta est fossa, longis navibus permeabilis, quae utrunque mare committit. Hanc M. Antonius Philomarius, Ferdinandi et Alfonsi iussu, mira arte et ingenio perfodi curavit. A prora, ubi aestus maris concitatissimus est fluentibus et refluentibus undis in modum rapidissimi fluminis, pontibus continenti iungitur. Hic magnus et toto orbe memorabilis est piscaturae proventus, cuius ut diximus Aristoteles meminit.

[5 7] Urbs est omnium iudicio inexpugnabilis. Turcae a Byzantio ad Neapolim, Galli a Parisiis ad Hydruntum urbem Tarento munitiorem se vidisse negabant, quae terrarum omnium bella et ferre et inferre posset.

[5 8] Circa urbem pinguissimi sunt campi, vinetis, olivetis, frugibus et pascuis aptissimi, unde Virgilius «Saltus et saturi petito longinqua Tarenti»⁷² et idem «Nanque sub Oebaliae memini me turribus altis / Qua niger humectat flaventia culta Galesus / Corycium vidisse senem»⁷³.

[5 9] Accedit ad haec quod urbs in intimo Tarentini recessu, in umbilico est terrarum: hinc Iapygium, hinc Licinium habet promuntoria, quibus

⁶⁹ Liv. 25, 11, 1.

⁷⁰ Cfr. Strab., *Geogr.* 6, 3, 1.

⁷¹ Arist., *Pol.* 4, 4, 1291b

⁷² Verg., *Georg.* 2, 197.

⁷³ Verg., *Georg.* 4, 125-127 ???

Tarentinus sinus terminatur; ab Iapygio septuaginta, a Lacinio CXXXVI milibus passuum distat. Itaque urbs circumquaque mari cincta, mediterranea dici potest.

[5 10] E Tarento quamplurimos illustres viros habuimus: Architam philosophum et imperatorem, Nicomachum mathematicum, qui de arithmetica et musica scripsit, et, Platone teste⁷⁴, Iccum athletam, Aristoxenum musicum et philosophum Aristotelis familiarem, Heraclidem medicum, cuius Plinius⁷⁵ saepe meminit et cuius experimenta Galenus⁷⁶ refert in *Decabiblio*, hoc est in libro decem tractatum.

[5 11] Tria sunt, ut Greci dicunt, politiarum genera: unius, paucorum, multitudinis principatus, hoc est monarchia, aristocratia, democratia. In hac urbe democratia in summo honore habebatur, hoc est popularis principatus, ut erat, teste Platone⁷⁷, apud Athenienses et in nonnullis hodie Italiae civitatibus. Democratia Tarentini iuste ac temperate utebantur, quae potius politia dici merebatur, sed nominibus saepe abutimur: regnum tyrannidi, aristocratia oligarchiae, politia democratiae opponitur. Sed affluentia opum⁷⁸ et Romanorum eo tempore inopia et Fabritii mendicitas Tarentinis molliciam exprobavit; et Romani, cum ad summum divitiarum pervenerunt, a maiorum vitae severitate degenerarunt.

[5 12] Facile ii temperate vivunt quibus desunt luxuriae alimenta; at ii quibus amplae sunt facultates non possunt non molliter ac delicate vivere. Exemplo nobis sunt principes sacerdotum, quibus dum pauperes erant satis fuerant olera et pisciculi minuti; nunc nec terrae nec maria eorum gulae ac libidini sufficiunt.

⁷⁴ Plat., *Protag.* 316d; *Leg.* 8, 839e.

⁷⁵ Plin., *Nat. Hist.* 20, 35; 193; 22, 18.

⁷⁶ Gal., *De compositione medicamentorum per genera* X, p. 142 ???; *Antidotum* 1, 14, p. 6, 182-186.

⁷⁷ Plat., *Leg.* 3, 693d

⁷⁸ Strab., *Geogr.* 6, 3, 4.

[5 13] Hic est mos fere omnium gentium, quae cum inopes sunt atque omnium indigae, parce moderate frugaliter ac temperanter vivunt. Quae deinde per bella et caedes et rapinas et miserorum viscera saginatae, contempta quam prius laudaverant necessaria frugalitate, in omni luxuriae genere volutantur.

[5 14] Testes sunt Medi, Persae, Macedones et ipsi rerum domini Romani. Nec non et nos Christiani, ut dixi, dum pauperes et mendici fuimus, pie iuste ac sancte vivimus, at postquam res Christiana ad tantas devenit opes, in apicem vitiorum ascendimus nec habemus quo ulterius progrediamur. Certant inter se duo illa maxima vitia, avaritia atque luxuria, et cum utraque in summo sit, non est facile iudicare utra illarum fit maior. Res admiratione digna est quomodo et homines et dii ferre possunt scelera nostra.

[5 15] Spinelle, vir excellentis et animi et ingenii, non mihi cura est omnia exquisite narrare quae auctores scripsere, sed summatim aliqua, ut tibi morem geram et ut philosophum, non ut historicum decet. Aristoteles ait in suis *Problematis*⁷⁹ eam historiam placere, quae non nimis antiqua est aut nimis recens. Nam quae nimis antiqua sunt, minime credimus, etenim in fabulas abiere, ut quae Herculis aut Liberis patris aut quae Viterbiensis de Beroso et Petosiri et Necepso somniat. Quae vero nova sunt contemnimus: omnes enim noverunt. Medii temporis historias concupiscimus et, ut sunt nostro tempore, Alexandri et Romanorum et quae post captam Troiam gesta sunt.

[5 16] Ob quam rem si qua ex Guidone quodam Ravennate, qui medii temporis fuit quique de urbibus Italiae scripsit ut erant illius tempore, referam, non me peccasse existimes. Hic de Tarento haec scripsit;

⁷⁹ Arist., *Probl.* 18, 917b

«Tarentum inclyta ac regalis urbs et omni copiarum genere opulentissima, in qua Q. Ennius poeta antiquissimus exortus Romae floruit»⁸⁰.

[5 17] Guidoni non nisi que ipse vidit credendum est, et si in multis erraverit, tamen non habemus meliorem illius temporis auctorem. Ipse videtur non satis Graecis litteris instructus nec bonos auctores legisse. Q. Ennius, testimonio scriptorum⁸¹, Rhudiis, ut dicemus, non Tarenti natus est.

[5 18] De hac urbe pauca dixi, satis enim habet et laudis et gloriae apud omnes et Graecos et Latinos historicos.

[6 1] A Tarento in Eurum navigantibus ad VIII milia passuum occurrit in ora locus, quem incolae Saturum, penultima producta, nominant. Amoenissimus tractus est et apricus, in meridiem spectans, ab Aquilone tutus, fontibus passim frequens. Nobilissimos gignit fructus, citriorum omne genus, ficos, mala punica et hortensia omnia, adeo ut Tarentinorum urbi omnia affatim suppeditet.

[6 2] Hinc solventibus ad XII milia passuum templum est divo Petro dicatum. Quem locum aiunt divum Petrum, ex Oriente proficiscentem, primum in Italia attigisse ibique rem divinam fecisse, deinde Tarenti, in Ecclesia quae est iuxta maiorem arcem, hostiam Christo obtulisse, ubi inventus est nuper plumbeus libellus, de quo tot et tanta narrata sunt in toto orbe Christiano.

[6 3] Hinc solventibus et oram Tarentini sinus navigantibus nulla usque Callipolim occurrit urbs memoria digna. Inter Tarentum et Callipolim vicus est in littore Neritino, qui a diva Caesarea nomen accepit, a Callipolitanis, ut aiunt, deletus. Hic est vadosum frequentibus teniis et pusillis insulis consitum mare, piscaturae aptissimum.

⁸⁰ Virg., *Geographica* 29

⁸¹ Cfr. Mela 2, 66; Strab., *Geogr.* 6, 3, 5.

[6 4] Inde divi Isidori turris, Neritinarum emporium. Inde vicus divae Mariae ad Balneum derelictus et ipse ob piratarum, ut puto, et Saracenorum incursiones. Hic scaturigines erant calidarum aquarum. Ruinae cernuntur aedificiorum, aquae sulphureae odor sentitur, sed an aqua illa, multis morbis salubris, alio verterit suos cursus, an incuria hominum et ruina tectorum meatus obstructi sint incertum est. Has thermas multis mortalibus utiles Belisarius Aquevivas, vir magni animi qui Nerito dominatur, instaurare cogitat.

[7 1] Ab hoc vico sex milibus passuum abest urbs Graeca Callipolis, sed nescio cur in ora Senonum illam posuerit Plinius⁸², nec apud auctore aliquem memini me legisse his in locis Senones consedissee, aut mendosi sunt codices.

[7 2] Sita urbs est in extremo promuntorio longe in mari procurrenti, sed arcitissimo isthmo, adeo ut in aliqua parte vix curribus pervius sit. Urbs formam habet sartaginis, isthmum anxae; munita est et rupibus circumsepta et firmissimis muris; a continenti unus est aditus, in quo castellum est munitissimum.

[7 3] Haec Petri Aragonum regis, qui Siciliam regnis suis adiecit, partes secuta a Carolo, Apuliae primo aut secundo rege nescio, solo aequata. Qui cladi superfuerunt cives in villas abiere, ubi centum annis morati sunt. Inde redeuntes domunculas sibi super domorum ruinas aedificavere, ut cuique visum est. Et quae quondam pulchra urbs a Graecis appellata est, nunc, nullo viarum ordine servato, habitatur non ut condita, sed ut occupata.

[7 4] Haec etiam per bella Alfonsi senioris nunquam a fide descivit cum non nullis eiusdem provinciae urbibus, ut dicemus. Haec quinto post captum a Turcis Hydruntum anno a Venetorum classe capta ac direpta est.

⁸² Più che giustificata la perplessità del Galateo, il quale leggeva, nella *vulgata* del testo Pliniano, «Senonum», in luogo di «Sena», sicché il senso complessivo della frase risultava: «ma sul litorale dei Senoni Gallipoli», in luogo del corretto «ma sul litorale <le città> di Sena, di Gallipoli».??

Spectate fidei et virtutis civitas, nullo adiuta externo praesidio, hostibus ad necem restitit. Pauci adeo erant oppidani, ut cuique illorum sex aut septem pinnae defendendae sorte contingerent. Magna pars civium super muros strenue repugnando cecidit. Qui superstites fuere omnes fere vulnerati, tandem non nullae mulieres muros conscenderunt atque hostibus aliquantulum obstitere.

[7 5] Ex oppidanis magna pars, ut dixi, caesa, pauci sine vulneribus abiire. Ex hostibus quingenti cum ipso duce desiderati sunt. Sic se Callipolitani gessere, ut nemo illos iure victos dicere possit, sed a multitudine hostium superatos.

[7 6] Praeclarissime Spinelle, quando eorum qui in extremo Italiae angulo latent, virtus et fides oblivioni ac silentio datur, nos ipsi Callipolis et Hydrunti fortia facta non taceamus. Dicam, quoniam verum est, si omnes huius regni urbes Lupiensium, Tarentinorum, Callipolitanorum et Hudrentinorum animos habuisse, multa quae nos opprimunt mala non pateremur.

[7 7] Haec eadem urbs in illo scelerato et exitiali toti Italiae Caroli, Francorum regis, adventu semper in fide Aragonensium partium permansit, M. Antonio Philomarino patritio Neapolitano urbem gubernante. Hic, Francis totius fere regni potitis, usque ad reditum Ferdinandi iunioris urbem tutatus est. Saepe cum paucis quos habebat levis armaturae equitibus, Francorum turmas usque ad sextum ab urbe lapidem persecutus, multos Francorum et cepit et occidit.

[7 8] Haec etiam, pulso Federico, regi fidem servavit. Gonsal eo quod suo regi fidem servaverat, villas exuri, felices arbores excidi iussit; et minas et damna immensa, libenti animo, pertulit, tandem, praefecto arcis cum Gonsale paciscente, urbs ad deditionem coacta devenit.

[7 9] Deinde Galli, Hispano duce intra Baretī moenia latente, omnia, nemine prohibente, imperio suo subegere. Urbs in maximo erat discrimine. Adventu postea Ioannis Castriotae, viri Macedonis qui nunc Ferrandinae dux est, cum prudentis tum etiam strenui, confirmata est. Hic adscitis quibusdam vicinarum urbium perfugis et exulibus, qui partes Aragonenses secuti sunt, saepe ex urbe erumpens, variis cladibus Francos afflixit atque urbem servavit.

[7 10] Longe ab urbe mille passibus insula est pari ambitu. Hic gaviarum avium, quas diximus, magnus proventus et toti provinciae salutaris.

[8 1] Post Callipolim ad quintum lapidem promuntorium non absimile ei in quo urbs est, quod Acroterium incolae vocant, latine promuntorium; recentiores navigantes promuntoria capita appellant.

[8 2] Inde Uxentīnorum portus. Deinde Iapygium promuntorium, in quo templum est divae Mariae, inclytum et antiqua religione sacrum et venerandum. In hoc sita erat parva urbecula nunc diruta, quae Leuca appellabatur, de qua Lucanus «Parvae moenia Leucaē»⁸³, sic, ut puto, dicta ab albedine et nuditate scopulorum.

[8 3] Inde Castrum est oppidum episcopale, quod ad secundam lapidem templum habet, alterum divae Caesareae. Iuxta est fons calidarum aquarum, quas ad complures morbos utiles esse experientia docet. Fons in antro est, quod non alium habet aditum quam e rupibus mari imminentibus pensilibus: e tabulis iactis pontibus aditur nec nisi semel singulis annis Maio mense.

[8 4] In hoc latuisse divam Caesaream incolae autumant, dum furorem patris fugeret, nec desunt qui testantur se ibi vidisse deam lampada ferentem. Adiri antrum non nisi placido mari potest. Orta repente

⁸³ La quasi certa citazione mnemonica giustifica la divergenza con testo di Lucano, *Phars.* 5, 376: «secretaque litora Leucaē».

tempestate perterrita mater filium ibi reliquisse perhibetur, quem deam ipsam per annum aluisse fama est. In hanc noster hymnus extat sapphico et adonico carmine, cuius hoc est principium «Diva in extrema latitans latebra», et caetera.

[8 5] Poetae fabulantur Gigantes a diis Phlegreis campis eiectos, huc confugisse⁸⁴. Hinc ad Hydruntum sex milia passuum numerantur.

[8 6] Quarto ab Hydrunto lapide convallis parva attamen amoenissima et oleis consita est, quam incolae Pomarium nuncupant. Per hanc rivulus aquae decurrit. Haec pusillum portum effecit, quem ideo Vadiscum incolae dicunt: parvarum navicularum statio est.

[8 7] Post hunc coenobium divo Nicolao dicatum mille et quingentis passibus ab Hydrunto distans. Hic monachorum magni Basilii turba convivebat. Ii omni veneratione digni, omnis litteris Graecis et plerique Latinis instructi, optimum sui praebebant spectaculum. Quicumque Graecis litteris operam dare cupiebant, iis maxima pars victus, praeceptor, domicilium sine aliqua mercede donabatur. Sic res Graeca, quae quotidie retro labitur, sustentabatur.

[8 8] Fuit temporibus proavorum nostrorum, stante aula Constantinopolitana, vir philosophus Nicolaus Hydrontinus, cuius ante Turcarum transitum plures libri de logica et philosophia in hoc monasterio habebatur. Hic, abbas huius monasterii factus et Nicetas nominatus, saepe a summo Pontifice ad Imperatorem et ab illo ad summum Pontificem permeabat ad componendas res, quando inter Pontificem et Imperatorem aliqua contentio aut de orthodoxa fide aut de alia re oriebatur. Erat enim hic vir gravissime auctoritate et sanctissimorum morum, ut qui de philosophia ad religionem commigraverat.

⁸⁴ Cfr. Arist., *Mir. ausc.*, 97, fonte indiretta di Strab., *Geogr.* 6, 3, 5.

[8 9] Hic sumptui minime parcens, quos per universam Graeciam invenire potuit librorum omnis generis bibliothecam in hoc coenobio conguessit. Quorum magna pars negligentia Latinorum et contemptu litterarum Graecarum periit; non parva pars Romam ad Bessarionem cardinalem deportata est et inde Venetias; partem quam superfuerat Turcarum, qui monasterium populati sunt, bella absumpserunt.

[9 1] Hinc Hydruntum ut diximus mille et quingenti sunt passus. Haec urbs clade sua satis nobilis, sed magis vetustate et civium fide atque animi magnitudine. Haec totius peninsulae et aliquanto amplius nomen Metropolis suo, ut puto, merito adepta est.

[9 2] Nam per Gothorum bella sola inter universae Italiae urbes in fide Imperatoris permansit. Huic urbi Ioannes Vitalianus praefectus, vir strenuus et rei bellicae minime ignarus, Gothos, qui per Iapygiam, Apuliam, Dauniam et Lucaniam vagabantur, variis cladibus vexabat. Accurrentibus innumeris Gothorum copiis, illico se in urbem recipiebat, donec Belisarius deinde Narsete, Iustiniani ducibus, Gothi ex Italia pulsi sunt et ad extremas totius Europae, immo et totius orbis partes occidentem et septentrionem eieci.

[9 3] Haec urbs variis a diversis auctoribus nominibus nuncupatur. Ptolemeus Hydram ab Hydro, ut puto, flumine nominat, unde et hydrae insigne urbem accepisse existimo, non ut vulgo dicitur; alii Hydruntum, alii Hudrentum, ut est Neapoli in antiqua inscriptione quem dicemus, alii Hydrontem, alii Hydruntem, ab eo quod Hydrus Hydruntis, quemadmodum amathus amathuntis, alii udrousen polin.

[9 4] Sunt circa urbem multae aquarum scaturigines et fontes inter laureta et citria fluentes saluberrimarum aquarum. Sunt et putei innumeri tam

modicae altitudinis, ut aquam manu capere possis, quod in hac regione rarum est. Videtur enim haec portio a Peloponeso aut Tempe abscissa et Italiae adiecta.

[9 5] Quae nunc urbs est, ut de Tarento diximus, arx olim erat, quamvis quae antiqua urbs fuit non nimis amplo circuitu claudebatur. Etenim, ut reor, non excedebat spacium undecim stadiorum, ex eo quod ante bellum Turcarum coniici poterat, nunc enim aequata solo sunt omnia.

[9 6] Urbs antiqua munitissima fuerat. Murus centum, ut fama est, turribus iungebatur; aliquarum vestigia me puero monstrabantur, ultima usque ad nostra tempora Centenariae nomen servavit. Illarum lapides ad munienda et instaurandam urbem Alfonsus, Ferdinandi filius, transferri iussit, quae nunc validissimis muris et ingenti fossa vallatur.

[9 7] Portum habet satis commodum, sed ab Aquilone minime tutum. A mari altae sunt rupes ex molli et fragili lapide, ex cuius crebris ruinis non parvam urbis partem mare occupavit: a tempore patrum nostrorum usque ad hanc nostram aetatem LXXX passuum spacium mare absorpsit.

[9 8] Urbis coelum saluberrimum est, solum laetum et fontibus scatens, lauris myrtis olivis et citriis consitum, semper virens. Turcarum bella omnia vastavere, nunc revirescere cuncta ceperunt.

[9 9] Ex hoc loco Ceraunii, Epiri montes, ita clare cernuntur, ut non nulli existimaverint, teste Plinio⁸⁵, Italiam Graeciae pontibus iungi posse. Audax fuit cogitatio, ne dicam temeraria, attamen locorum vicinitatem significans. Ab hoc loco in Greciam, hoc est a Calabrya in Epirum, fretum est quinquaginta milium passuum, usque ad intima sinus Adriatici DCL, usque Tarentum pedestri itinere LXX, usque Sepiuntem et Manfredoniam, quae est ad radicem montis Gargani, CLXXX, ad quem montem nomen Iapygiae, ut diximus, extendebatur, sicut et Apuliae usque Hydruntum,

⁸⁵ Plin., *Nat. Hist.* 3, 101.

quamvis Barium ante Iapyx appellatum fuerit a Dedali filio, quem nomen Iapygiae dedisse auctor est Plinius⁸⁶.

[9 10] Haec ora, ut Ptolemaeo⁸⁷ placet, Ionio mari abluitur. Ubi variant auctores veritatem indagare difficile est, coniectura est opus. Adeo incerta sunt omnia, ut nulla sit disciplina, in qua non sit opinionum varietas et quandoque confusio nominum perturbat rerum scientiam.

[9 11] Ionium mare usque ad intima sinus Corynthis quidam nominant, Lucano teste⁸⁸, Ionium et Aegeum Isthmus disternit. Ptolemaeus ab Hydrunto ad Garganium montem Ionium mare appellat, interius Adriaticum. Idem Zephyrium promuntorium quod est inter Lacinium et Leucopetram, ad Adriaticum pelagus ponit. Theophrastus⁸⁹ Apolloniam, quae est inter Aulonem et Dyrrachium, ad Ionium mare sitam esse scribit, sic et Aristoteles⁹⁰.

[9 12] Ptolemaeus Acroceraunios montes, qui sunt in Epiro, iuxta Ionium esse asserit. Strabo⁹¹ Adriaticum sinum Ionium nominat, cuius longitudinis ponit sex milium stadiorum, hoc est DCCL milium passuum. Plinius⁹² auctor est Hydruntum positum esse ad discrimen Ionii et Adriatici maris: Ionium in prima parte, interius Adriaticum, quod et superum vocant. Sed haec perquirere longum est. Nos, ut iussit parens medicinae Galenus⁹³, de nominibus non curemus, custodita rerum notitia.

[9 13] At haec ignorare nefas est hominem christianum. Anno a Christo nato MCCCCLXXX Achamatus, praefectus classis Machometis turcarum regis, ex Aulone Macedoniae oppido solvens cum ducentis navibus et XV

⁸⁶ Plin., *Nat. Hist.* 3, 102.

⁸⁷ Ptol., *Geogr.* 3, 1, 12.

⁸⁸ Luc., *Phars.* 1, 100-103.

⁸⁹ Theoph., *Plant.* 8, 11, 3.

⁹⁰ Arist., *Pol.* 4, 4, 1290b.

⁹¹ Strab., *Geogr.*, 5, 1, 3.

⁹² Plin., *Nat. Hist.* 3, 100.

⁹³ Gal., 7, p. 417.

milibus fortissimorum bellatorum, Hydruntum obsedit non sine omni armorum et machinamentorum genere.

[9 14] Qui, tentatis oppidanorum animis oblatisque non iniquis conditionibus ut quando non haberent aliquam spem auxilii (exercitum enim noster eo tempore in Aetruria res gerebat) neque invalidam urbem defendi contra tantam vim posse - et callide et vere aiebat barbarus - sed ut ultro se dederent suadebat aut cum uxoribus et liberis et iis quaecunque ferre possent, urbem desererent atque in vicinas urbes commigrarent vitamque et libertatem suam servarent.

[9 15] Stultum esse, aiebat, bene sperare ubi nulla esset spes salutis aut auxilii. At si ipsi fidem homini et ignoto et hosti non haberent, se exercitumque suum omnem naves ascensurum atque in mare octo aut decem milibus passuum ab urbe abiturum pollicebatur, illi interea suae saluti et libertati consulerent.

[9 16] Haec oratio primo ab Hydruntinis contempta est. Responderunt se paratos esse pro Christo proque suo rege extrema omnia pati et demum mortem obire, ac nuncio ne iterum rediret iusserunt ac mortem comminati sunt, si quis civium de detitione verbum faceret. Secundum nuncium eadem referentem sagittis confixerunt.

[9 17] Concitatus ira barbarus omnia machinamentorum genera et quae bombardas dicunt et quas habebat incredibilis magnitudinis, expediri iussit ac invalidos et veteres muros triduo evertit, adeo ut per plures dies inter nostros Turcasque res telis ensibusque ageretur.

[9 18] Nostri urbem acerrime repugnantes tutabantur. Tandem sexta, quam gens Turcarum in veneratione habent feria, XV° obsidionis die, tertio idus Sextilis (idus semper Italiae infaustas, etenim VI idus Sextiles apud Cannas cum Hannibale infeliciter pugnarum est), omnibus fere nostris sauciis ac

laboribus et vigiliis defessis, Turcae urbem per plana ingressi primo impetu, nemini pepercerunt.

[9 19] Sacerdotes in ecclesia trucidaverunt et non nullos, super altaria hostiam tenentes, tanquam victimas mactaverunt. Postquam nocte tota, quam turbulentus ille dies secutus est, Stephanus, archiepiscopus consanguineus meus, omnem populum divino sacramento firmaverat ad matutinam quam praescierat pugnam, a subterranea templi parte ad locum quem chorum dicunt ascendit, ubi martyr Christi, pontificalibus insignitus ornamentis, in sua sede ab irruentibus Turcis iugulatus est.

[9 20] Qui cladi superfuerunt, octingenti viri aut capti aut saucii aut aegroti, extra urbem ducti omnes ante crudelissimi ducis barbari oculos caesi sunt. Dicam rem rarae et antiquae laudis et futuris forte saeculis minime credendam. Nemo in tanto populo mortis metu a fide Christi descivit, immo alter alterum, filius patrem, pater filium, frater fratrem ad mortem hortabatur.

[9 21] Macti virtute viri, felices animae, martyres Hiesu Christi ausi facinus magnum ac memorabile, nunquam ego possum vos satis laudare. Laus vestra et gloria et felicitas apud Deum manet aeterna semperque manebit.

[9 22] Horum ossa Alfonsus, Ferdinandi filius Alfonsi senioris nepos, vir pietate insignis, Neapoli deportari curavit, quae in templo divae Magdalenae sacro locavit et quoad vixit in maxima habuit veneratione.

[9 23] Urbem pene dirutam Turcae, Italiae affectantes imperium, ingentibus munitionibus reparaverunt. Achamatus ipse Aulonem revertens cum magna suorum et captivorum ex tota provincia et mulierum et puerorum manu, relicto in urbe quatuor milium fortissimorum virorum praesidio, apud Sasonem, Ionii mari insulam, a classe nostra victus ac fugatus est, magna navium parte aut capta aut demersa. In qua victoria Villamarini, qui nunc

comes Capaciae est et huius regni Apuliae admiratus, eo tempore adolescentis, virtus precipue emicuit.

[9 24] Tandem Alfonsus magna vi ac non sine suo periculo et ingenti Turcarum et nostrorum strage, post quatuor mensibus obsidionem Hydruntum recuperavit atque in formam urbis composuit. Minime crediderim illam Massiliae ab historicis maxime celebratam expugnationem fuisse⁹⁴, magis periculos aut magis laboriosam et cruentam.

[9 25] Antequam urbs a nostris obsidione stringeretur Deus optimus maximus oportuna reipublicae Christianae morte Machometen substulit, alias actum erat de nobis.

[9 26] Et quamvis haec urbs in illa Caroli illuvione, quae omnem Italiam perturbavit, regno capto, percussis omnium animis, ut et caeteras urbes, paucis exceptis, Gallos amiserit, tamen statim ad Aragonias partes reversa, prima Ferdinandi iunioris nomen, antequam ille e Sicilia excederet, invocavit.

[9 27] Quae de hac urbe Guido⁹⁵ scripsit haec sunt: «Hydruntum Minervium, in quo templum Minervae ubi Anchises pater Aeneae primo omen equos pascentes Italiam advectus prospexit, ut inquit Virgilius, et idem aptum mercimoniis». Sed Hydruntum ne, an Brundisium intellexerit Virgilius⁹⁶ nescio.

[10 1] In ora Ionii quarto ab urbe lapide lacus est piscosus, cymbis tantum piscatoriis nabilis, quae incolae adhuc graece limne nominant se, ut Galenus⁹⁷ ait, limnothalassan, ita enim ille appellat lacus qui in mare fluunt ac refluunt. Ambitus illius est XII milia passuum. Multos in se recipit

⁹⁴ Cfr. Caes., *B.C.* 2, 22 ; Luc., *Phars.* 3, 347 e ss.

⁹⁵ Guido, *Geogr.* 29.

⁹⁶ Verg. *Aen.*, 3 537 e ss.

⁹⁷ Gal., *Metod.* 9, 8.

fontes, quorum aliqui molis apti; nunc aquarum magna pars defecit. Hunc lacum ubi se in fretum arctat via dividebat Traiana, quam dicemus.

[10 2] Inde urbecula occurrit, quam Rocam appellavit Gualterius de Brehenna, de quo postea dicam. Hic ab oriente revertens, ab Hydrunto Lupias iter faciens, urbem dirutam conspexit. Locus arcis, ut mos erat Graecarum urbium, eminentior cernebatur; ex arce tantum urbeculam condidit, unde et Roccam nominavit, Franci enim arcem roccam dicunt.

[10 3] Hanc esse voluit ut antiquis, ut puto, fuerat temporibus Lupiensium emporium. Ideo et has quoque Lupias appellasse Ptolemaeum crediderim. Nam Lupias mediterraneam urbem esse certum est, inter eas spacium est XIII milia passuum.

[10 4] Hanc urbem Gualterius quaestori Lupiensium tradidit abitandam. Ille, deductis ex urbe et ex vicis colonis, in formam oppidi redegit ac perpulchro viarum ordine disposuit.

[10 5] Hanc Turcae, capto Hydrunto, a civibus primo deinde a praesidio nostrorum militum derelictam, pene solo aequaverunt. Ante Turcarum adventu pulcherrimum fuerat oppidum, satis munitum et maiori ex parte mari cinctum et honestis civibus habitatum.

[10 6] Hoc pulso a Ioanna Alfonso rege semper in illius fide cum Lupiis, Tarento, Callipoli et Castro permansit et Loisio Andegavensis, quem regem appellabant, oppugnanti strenue restitit.

[10 7] Hinc aliqui breviorē esse in Graeciam transitum, quam ab Hydrunto existimant.

[10 8] Hanc Ioannes Antonius fidelem vocabat et pro delitiis et animi laxamento habebat et familiarissime cum oppidanis versabatur, quorum non nullos honoratis magistratibus et arcibus tuendis praeficiebat.

[10 9] Compertum non habeo quo vere nomine appellata fuerit: scriptorum, quos habemus, temporibus iam deleta erat. Inter Hydruntum et Brundisium nulla alia, quae ego sciam, videntur in ora antiquae urbis vestigia. Ptolemaeus⁹⁸, ut dixi, inter Hydruntum Brundisiumque Lupias in ora locat. Fortasse a Lupiis nomen translatum est.

[10 10] Ingens palus, oppido proxima, quibusdam annis aere inficit, unde non satis salubris locus. Haec antiquis temporibus fossas habebat in mare percurrentes per quas palus expurgabatur.

[10 11] Extra oppidum in medio veteris urbis locus cavus est, profundus X passibus, ad quem mare recipitur per subterraneos meatus, ut mihi visum est, non manufactus, sed natura aut fluctibus excavatos, per quos a mari ad foveam cymbis itur. Locus est vitulis marinis frequens. Eam foveam incolae Graeco nomine prodosian vocant; nos proditionem possumus dicere. Fama est per hunc quasi cuniculum urbem captam ac deletam fuisse.

[10 12] Inde exeuntibus ad X milia passuum occurrit castellum quod a divo Cataldo, antiquissimo Tarentinorum archiepiscopo, nomen accepit, eo quod ille ex oriente proficiscens, haec primum loca attigit, ubi et pusillum templum illi dicatum extat.

[10 13] Hoc quoque castellum Gualterius condidit pro emporio Lupiensium urbi propinquiore, ubi Maria eiusdem haeres ingentem molem longis iunctam lapidibus miro opere construxit. Nunc incuria principum et Lupiensium rebus, post mortem Ioannis Antonii principis et ob continua bella, defectis atque afflictis, pene exaggerata est.

[10 14] Hic aer crassus atque insalubris est. Tota ubique Iapygia saluberrimum sudum atque sincerum habet coelum, praeterquam in ora

⁹⁸ Ptol., *Geogr.* 3, 1, 12.

quae a lacu Hydruntino, quem diximus, usque Brundisium, ubi plerisque in locis iuxta mare sunt paludes, et circa Caesarea Neritini agri.

[10 15] A castello divi Cataldi VI milibus passuum abest castellum in Lupiensi agro cui nomen Caulon; distat a monasterio Ceratensi, quod dicemus, duobus milibus passuum. Videtur ingens structura fuisse. Nunc nihil est nisi acervus lapidum, qui exusti videntur, deinde tempore exesi. Vix duobus a mari distat stadiis. Vestigia, quae ad mare procedunt, adhuc cernuntur. Nescio si is fuerit Caulon, quem, remota C littera, Horatius⁹⁹ Aulonem dixit. Incolae speculam Caulonis appellant.

[10 16] In huius peninsulae editioribus locis frequentes sunt cumuli lapidum, quas incolae speculas nominant. Has nusquam me vidisse memini praeterquam in hoc tractu. Has congeries non nisi magna numerosae multitudinis manu coacervatas fuisse credibile est. Paucis in locis, ubi lapides non sunt (omnes enim colles asperi et lapidosi), ex terra facti sunt. Cumuli tantae magnitudinis sunt, ut aspicientibus montes videantur, quamvis tempus et hominum manus et pecus omne non parvam partem decacuminavit.

[10 17] Monumenta haec fuisse illustrium virorum existimo. Mos enim erat vetustissimorum Graecorum et ante illos forte Iapygium super cadavera clarorum virorum ingentem lapidum aut arenarum molem accumulare, unde fortasse cumuli aut tumuli sepulchra dicuntur. Plutarchus in vita Alexandri «Demaratum Corynthium Alexander funere extulit magnificentissimo; exaggeratus est illi ab exercitu tumulus ambitus quidem amplissimo, altitudine vero octuaginta cubitorum»¹⁰⁰.

[11 1] In ultima parte peninsulae Brundisium inclyta urbs sita est, quam aliqui a Brunda insula sic appellari existimant, Graeci Brendesium dicunt,

⁹⁹ Hor., *Carm.* 2, 6, 18.

¹⁰⁰ Plut., *Alex.* 56, 2

Stephanus BRENTHSION¹⁰¹. Vulgatum est quod nomen hoc caput cervi significat non in Graeca aut Latina lingua, sed Mesapia sive Peucecia¹⁰², de qua lingua aliquid dicam cum de Vasta oppido tractabo.

[11 2] Portus capitis cervi similitudinem habet, cornua magna ex parte urbem cingunt. Portus toto terrarum orbe notissimus, unde natus est proverbium “tres esse in orbe portus, Iunii, Iulii et Brundisii”. Interior portus turribus et cathena clauditur, exteriorem hinc atque hinc scopuli et insularum obiectus protegit. Videtur ludentis ac providae naturae sagaci industria factus.

[11 3] Ora a Gargano monte ad Hydruntum rectilinea fere est, brevibus falcata sinibus. Ad Brundisium discreta terra mare in sinus formam excipit.

[11 4] In intima sinus parte fretum est, quod turribus et cathena clausum diximus. Hoc ostium quondam altissimum erat et quibuscunque quamvis magnis navibus permeabilis. Ioannes Antonius in bello quod inter Alfonsus et Venetos gestum est, timens ne urbs in Venetorum seu Alfonsi potestatem deveniret, onerariam navem ingentibus onustam lapidibus in ipso ore demersit atque ita ostium obstruxit, ut nunc non nisi parvis navibus et biremibus et triremibus pateat.

[11 5] Ferdinandus et Alfonsus saepe conati sunt ostium effodere, sed ab incepto destiterunt. Puto quod fluxus et refluxus maris, qui non ut Tarenti vehementissimus est, multas arenas super lapides et navigium congegit. Durato per tot annos alveo, non nisi magno et sumptu et labore perfodi posset.

[11 6] Ab hoc freto duae excavatae valles urbem ambientes, mare longe in continentem effusum admittunt. Mira est, precipue in dextro cornu, maris altitudo: aiunt alicubi mensuram XX passuum excedere.

¹⁰¹Cfr. «Brettia nésos» STEPH., s.v. Brentésion

¹⁰²Steph., s.v. Brentésion.

[11 7] Urbs quasi peninsula est inter duo cornua. Ab occidente, supra dextrum cornu, arcem habet miro opere et quadrato lapide, primo a Federico iuniore Henrici filio Enobardi nepote constructam, deinde a Ferdinando et Alfonso eius filio munitam. Urbem quoque quos a mari non habebat, muris iidem cinxere. Arcem inexpugnabilem in insula, in qua erat templum divi Andreae, Alfonsus aedificavit, quae portus exterioris ostio imminet.

[11 8] Haec urbs quondam populosissima fuit. Nunc crebris seditionibus et coeli intemperie pene deserta est et maiori ex parte vacua. Hoc fere commune est omnibus magnis urbibus: ubi frequentia hominum deest, aeris accusatur inclementia. Hoc Babylon, omnium urbium populosissima, quam si scriptoribus creditur provinciam, non urbem appellavit Aristoteles¹⁰³, non secus ac si quis circumponat murum toti Peloponeso. Hoc Nisibis et in Italia Metapontus, Heraclea, Croto, Pestum, Capua et Roma, terrarum caput.

[11 9] In proverbio est «Magna urbs, magna solitudo». Ideo mos fuit Graecorum non immensae magnitudinis urbes condere. Exemplo nobis sunt Athenae, Thebae, Lacedaemon, Megara, Argi. Plato urbem suam quinque milium domorum numerum excedere vetuit, ac, si crescat multitudo, colonias esse mittendas iussit¹⁰⁴. Aristoteles¹⁰⁵ tantam esse urbem statuit, ut illius omnis populus vocem et dicta praeconis aut concionantis facile audire possit.

[11 10] Quin etiam et urbes sub salubri coelo positae deletae sunt. Sicut et homines, sic et urbes fata habent sua. Sed civium negligentia urbem hanc infamavit, quae, si aquae suos exitus apertos habuissent, nunquam tale nomen assecuta fuisset.

¹⁰³Arist., *Pol.* 3, 3, 1276a et v. *Pol.* II, 6, 1265a.

¹⁰⁴ Plat., *Leg.* 5, 737e-740d

¹⁰⁵ Arist., *Pol.* 7, 4, 1326b

[11 11] Nonne vides, Spinelle, quot mortales hoc anno Neapoli periere aut longos passi sunt morbos, precipue in ea parte in qua castellum Capuanum et Forum, ob restagnantes aquas in paludibus et in fossis praediorum et obstructos meatus seu canales, qua aquae in mare profluebant quondam regibus haec curantibus

[11 12] Distat Brundisium ab urbe Roma CCCLX milia passuum, a Dyrrachio urbe Illyrica seu, ut Ptolemaeo placet, Macedonica, ad quem frequens erat traiectus Romanorum, milia passuum CCXX.

[11 13] Haec urbs in primo bello Gallico semper in fide Aragonensium partium perseveravit. Dominantibus toti regno Gallis, Hysabella, quae postea fuit Federici uxor, et Caesar, Ferdinandi filius nothus, huc se receperunt. Et quamvis invalidum haberet praesidium Gallos tamen, duce eorum capto, ad Mesanam octavo ab urbe lapide Brundusini vicerunt.

[11 14] In qua pugna Spinetus Ventura amicus noster strenue se gessit, qui ducem Gallorum a se servatum Brundisium captivum duxit.

[11 15] Qualis erat haec urbs Romanis imperantibus omnes noverunt. Ait Lucanus «Brundusii tutas conscendit Magnus in arces»¹⁰⁶.

[11 16] Sed qualis fuerit Guidonis temporibus, illius verba demonstrant: «Et post has antiquior cunctarumque nobilior Brundisium, in quo ecclesia sancti pontificis et confessoris Christi Leucii, egregio opere constructa, ubi et requievit, cernitur. Hanc urbem Romualdus, Beneventanorum princeps, cum Tarento simul cepit et diruit, simul quoque et caeteras civitates Salentinae regionis, eo quod exercitus Romanorum ab urbe Constantinopolitana missos, susciperent et devotae orientali aulae aut antiquitus, dum Longobardorum gens divina missione Italiam infestaret, parerent»¹⁰⁷.

¹⁰⁶ Luc., *Phars.* II, 609

¹⁰⁷ Guido, *Geogr.* 27

[11 17] Haec verba, Spinelle, maximum perhibent testimonium integritatis et fidei illius regionis, quae non nisi veris imperatoribus parere solita est.

[12 1] Nunc de mediterraneis dicendum est. Inter Brundisium et Tarentum duae antiquae urbes fuere, altera in humili colle, altera in plano sita. Utraque campos habet frugum feracissimos et pascuis aptos.

[12 2] Quae in colle sita a plerisque Uria, ab aliis Oreas, ab aliis Uretum, nunc Oria dicitur. Omnia haec nomina montanam urbem sonant. Colles perennes habent fontes. In summo colle arx posita est, et loco et moenibus tutissima. Urbs duplici muro cingitur. Haec inter perpetuas planities in colle posita perpulchrum undique sui reddit prospectum.

[12 3] Haec Alfonso primo, Apuliae rege extra regnum agente, cum Lupiis Tarento et Callipoli consentiens, a Ioannae reginae duce Iacobo Caldora, dum Aragonenses partes sequeretur, vi capta ac direpta est et maiori ex parte igne ferroque vastata.

[12 4] In hoc bello, quod inter Hispanos Gallosque gestum est, quoniam arci non parvum Gallorum erat praesidium, necessario Gallorum partes secuta est. Muris (quamvis ii non satis erant validi) dirutis et Hispanis pene moenibus potitis, Hispanorum saepe impetus pertulit et pertinacissime restitit urbs, nullum aut paucum intus habens praesidium et bellis insueta, sine ulla spe auxilii. Tandem desperatis de auxilio Gallis et urbi consentientibus, urbs in deditionem venit his conditionibus, ut urbs servaretur et Galli cum suis sarcinulis incolumes abire permetterentur.

[12 5] Unde recte quis conicere poterit non magnitudine murorum, non fossarum altitudine, sed virorum animis et virtute regna atque urbes servari atque defendi. Forte non nimis male Lacedaemonii opinabantur¹⁰⁸, quamvis Aristoteles¹⁰⁹ aliter senserit. Ii urbem suam tanquam pecudum gregem

¹⁰⁸ Plut., *Apophth.*, *Licurg.* 28

¹⁰⁹ Arist., *Pol.* 7, 11, 1130a-1131b ; 7, 14, 1133b.

muris clausi passi non sunt; hoc modo enervari vires animorum putabant, dum muris turribus et fossis confiderent: ferro enim non lapidibus et repagulis salutem esse committendam.

[12 6] Non secus existimabant antiquorum quidam, qui nihil litteris mandandum esse censebant. Nam immemores et obliviosos fieri qui chartis suam servant scientiam. Ideo Hippocrates, ut ait Galenus, usus est breviluquo antiquo; et leges, quae nunc sunt verbosissimae, decem primo dehinc duodecim parvis tabellis continebantur; et Lacedaemonii iure non scripto utebentur¹¹⁰; et Dominus noster nos breviluquam docuit orationem¹¹¹.

[12 7] Nunc tanta est librorum copia et magnitudo, ut non solum dicta, sed ne nomina quidem auctorum memoriter tenere valeamus. Ridebis fortasse, Spinelle, Galateum, qui brevitatem suadet, cum ipse proluxus sit, sed hoc rite fit: breviluquium non potest commendari aut damnari multiluquium nisi longa et proluxa oratione.

[12 8] Galenus¹¹² causam proluxitatis suarum conscriptionum refert ad eos, qui falsa dogmata invexerunt, in quibus confutandis longis sermonibus opus est.

[12 9] Ego non libros, sed inanem immensitatem recentiorum librorum, qui non nisi arrogantiae et depravandorum ingeniorum et alendorum impressorum causa scripsere, non ego muros et munitionem damnaverim, sed hoc mihi semper persuasum velim, quod nostris malis didicimus nihil nobis tot sumptus, tot munitiones profuisse solamque eam arcem tutissimam esse, quam valentes volentesque tutantur. Nec tibi e mente excidat, Oriae sumus.

¹¹⁰ Plut., *Licurg.*, 13, 1.

¹¹¹ Mt. 5, 37.

¹¹² Gal. *Ad Eugenianum*, 19, 49 e ss.

[12 10] Unde VIII milibus passuum abest Mandurium, alii Menturium, Stephanus MANDUPION, unde Mandyrimi, incolae Mandurinum dicunt. Hoc enim a Quinto Fabio vi captum fuisse Livius auctor est¹¹³. In plano situm erat oppidum mediocris ac iusti ambitus. Huius in extrema occidentali parte ex veteribus ruinis constructum est oppidum, quod Casale novum dicunt, plusquam CCCC focis habitatum.

[12 11] Murorum ingentes reliquiae aliquibus in locis videntur tantum, quas adhuc ne ipsum quidem quod omnia perdit, tempus, nec coloni avidum genus ad omnia devastanda pervincere potuere. Fossae parvae pro murorum magnitudine, in aliqua parte gemini (nescio qua causa) videntur muri, vix XXX aut XL passibus inter se distantes; fortasse pomerium duplici muro claudabatur.

[12 12] Sed in hac regione non mostrantur (ut erant) grandia atque immensa urbium vestigia. Causa est quoniam lapides et tofi fere ubique molles ac fragiles, quos ventus et imbres facile excedunt ac comminuunt. Hydruntini et Roccae oppidi lapides cretae compactae, non igne coctae, sed sole duratae similes sunt, ita ut domus, quam pater aedificavit, a filio reficienda sit.

[12 13] Cum per tot saecula duret materies, mirum est. Qui ventum et imbrem non patiuntur, contra ignem vim habent indomitam. Incolae pyromachos vocant, quibus ad fornaces et furnos et caminos utuntur. Ego non alium causam assignaverim nisi eam qua cocti lateres ventos et imbres, non cocti vero ignes melius patiuntur.

[13 1] A Brundisio Lupias pedestri itinere eunti occurrit Balesus, diruta ac penitus deleta, quae vix monstrat urbis vestigium. Ambitus murorum, ut

¹¹³ Liv. 27, 15, 4.

oculis metiri licet, VII aut VIII erat stadiorum. Ubi muri fuerunt aggeres tantum et lapidum cumuli cernuntur, dumetis obsiti.

[13 2] Coloni arcem mostrant ubi est altior lapidum acervus; fossae pene oppletae sunt; urbs tota aratris vertitur; nomismata et lapilli, quos corniolos dicunt, variis insigniti figuris, saepe reperiuntur.

[13 3] Hanc urbem mediam dividit via, quae a Roma Brundisium et inde Lupias et Rhudias, dehinc Hydruntum ducit. Hanc saepe inter Brundisium et Lupias et inter Lupias et Hydruntum passim hinc atque illinc cernitur. Quam viam incolae Traianam appellant. Traianus enim, ut ait Galenus nono *Therapeuticae*¹¹⁴, antiquas vias in Italia correxit.

[13 4] Urbem in duas partes secat torrens et ut ex ripis conicere licet, rivulus fuit perennis aquae, cuius originem seu fontem in media urbe fuisse demonstratur. Nec mirum est. Multi fontes esse desierunt atque ubi fontes non fuerant oriri videntur. Nonnullos fluminum alveos siccis videmus.

[13 5] Quid dicam de fontibus et rivulis Ait Aristoteles¹¹⁵ «Neque Nilus, neque Tanais semper fluxerunt». Non diu est quod in Campania tanta aquarum erupit multitudo, ut maxima partem eius quae infra Nolam est regionis et Nuceriae campos inundaverit et, quod mirabilius est, maximam secum attulit piscium copiam. Quae res Campaniae pestilentissima fuit: Nolam urbem pene depopulata est, nunc, ut erat, siccus est campus.

[13 6] Hac in re motus terrae multum possunt, quinetiam et terrae cultura. Ait Plinius¹¹⁶ oppido quodam deserto cultoribus, fontes defuisse; eisdem redeuntibus et terram colentibus, fontes quoque rediisse.

[13 7] Ludovicus de Monte Alto Syracusanus, vir acutissimi ingenii, non solum legum, sed multarum quoque aliarum rerum peritissimus, narravit mihi rem prodigiosam nec dandam oblivioni. Arethusam anno Christi M.

¹¹⁴ Gal., *Therap.* 9, 8; 10, p. 633.

¹¹⁵ Arist., *Meteorol.* 1, 14, 353a.

¹¹⁶ Plin. *Nat. Hist.*, 31, 53.

D. V. sexto die Decembris defecisse, ita ut alveus exaruerit. Inde XXV Ianuarii emittere cepisse turbidas ac lutulentas aquas, post aliquot dies claras, ut solebat, ac limpidas.

[13 8] Urbs haec a mari tribus milibus passuum abest. In hoc spacio multa reperta sunt sepulchra ex albo marmore. Cum essem in villula mea, quae ab hoc loco distat sex milibus passuum, rusticus quidam dum puteum foderet, invenit quasdam tabellas candidissimi marmoris. Statim accersivit me.

[13 9] Ego non sine magna rusticorum manu, huc me contuli. Invenimus innumera coctilia et tabellas marmoreas et varia vasculorum genera: visa sunt mihi opera non ignavi artificis nec pauperis domini. Thermae enim erant sumptuosissimi operis. Hoc mirum est: ita omnia terra operuerat, ut nihil videri super terram posset, quamvis solum saepe aratris et rastris verteretur. Haec extra urbis dirutae muros circiter quingenibus passibus aberant.

[13 10] Intra ruinas urbis, temporibus patrum nostrorum, Marsilius quidam pauper rusticus civis Lupiensis magnam vim argenti reperit. Haec non fabula est. Cognita re, Maria, comes Lupiarum quae postea fuit uxor Ladislai regis, in thesaurum manus iniecit, quem post obitum Ladislai in maximos belli sumptus, quod pro Alfonso gesserat, erogavit.

[13 11] Ab hoc loco distat V milibus passuum nobile quondam coenobium ordinis magni Basilii, quod de Ceratis dicitur, conditum a Tancredo Normano, Lupiarum comite, et ditatum magnis possessionibus, ubi Graecorum monachorum coetus morabatur. Nunc pene desertum est monasterium, ut et caetera omnia quae in potestate principum sacerdotum devenerunt.

[14 1] Hinc ad VII milia passuum urbes sunt, Strabone teste¹¹⁷, mediterraneae, ut dixi, Lupiae et Rhudiae. Duas urbes idem populus

¹¹⁷ Strab., *Geogr.* 6, 3, 6.

habitabat, ut de Neapoli dicunt et Palepoli¹¹⁸; quin etiam inter ipsas fama est subterraneas fuisse specus, per quas mutua auxilia sibi invicem, cum opus erat, praestabant. Inter has urbes minus quam duum milium passuum spacium interiacet.

[14 2] Rhudiae seu Rhodeae et a Stephano PODAI seu Ruiae, per i litteram vocalem sive per i litteram consonantem, crasso quodam ut mos est regionis sono, Ruiae dicuntur. Unde Lupiarum porta et quarta pars urbis, quam Pictacion Graeco nomine appellant, Rhudiarum dicuntur.

[14 3] Hae penitus interiere, ut vix cognoscas quo in loco fuerint; tantum nomen restat inane. «Vile solum Sparthae est, altae cecidere Mycenae»¹¹⁹, et campus est ubi Troia fuit. Quid de miseris mortalibus putandum, quando urbes sic pereunt

[14 4] Dixi nobilitatem huius regionis fuisse antequam ii, quos habemus scriptores nascerentur. Si Erathostenem, Artemidorum, Hipparchum et vetustiores haberemus, multarum urbium, quarum hic busta et, ut dicam, cadavera solum cernimus, et nomina et gesta nota essent.

[14 5] Non placet in hoc Strabonis¹²⁰ sententia. Ait enim se tantum loca scribere quae suo tempore clara erant et nota: scire vero quae occubuerant nullam esse ait utilitatem. Ego eorum, qui aliqua memoratu digna gesserunt et si vita functi sint, malo habere cognitionem, quam eorum qui illustres habentur. Soleo cum amicis saepe affirmare me malle videre busta urbium Graeciae et beatas et desertas illas insulas, quae toto orbe clarissimae fuere, quam Galliarum Hispaniarumque et Germaniae opulentissimas et populosissimas urbes.

[14 6] Sunt qui vetustatem generis sui nobilitatem rerum omnium indigam divitiis omnibus praeferant, et novis hominibus, quamvis gratiosis atque a

¹¹⁸ Strab., *Geogr.* 5, 4, 7.

¹¹⁹ Ov., *Metam.* 15, 428.

¹²⁰ Strab., *Geogr.* 6, 1, 2: cfr. § ??

regibus et populis honoratis et magistratibus ornatis. Sic ego soleo veteres recentiores anteferre et, ut sic tua venia dicam, plus antiquorum mendaciis quae nulla fuere, quam recentiorum veritati credere, et illorum sequi potius negligentiam, quam istorum obscuram diligentiam.

[14 7] Ait Mela: «Cive Ennio nobiles Rhudias»¹²¹. Circa nomina ipsa variant auctores, et loca et nomina transmutant. In hac de qua loquimur regione exemplo nobis est Ptolemaei descriptio, quae multa alibi quam sint locat. Sive id acciderit aliorum relatu, sive auctoris incuria, sive quod chorographiam recte scribere nemo potest nisi qui in ea regione diu versatus aut natus fuerit, sive transcriptorum aut translatorum inscitia et librorum mendositate, nescio. Hoc tantum a me habeto, quod coniectura et lapidum inscriptionibus compertum habeo, has esse Rhudias, quae Lupiis conterminae sunt et in quibus natus fuerit Q. Ennius poeta.

[14 8] Harum aedificia tempus obruit et rusticus antiquitatum omnium eversor. Aggeres alicubi murorum cernuntur, sepulchra innumera, fictilibus vasculis et ossibus plena. Huius urbis nomen et fama apud complures homines, ut et ipsa, cecidit. Nunc tota aut seritur aut oleis consita est ac decimam partem omnium fructuum, qui hic nascuntur, singulis annis genero meo servit.

[14 9] Solo Q. Ennii nomine urbs collapsa subtentatur, qui tamdiu vivet, quamdiu erunt Latinae litterae. Hic Scipionibus adeo charus fuit, ut illius statua inter Scipiomum statuas in illorum sepulchra locari mereretur¹²².

[15 1] Lupiae proximae sunt. Urbem hanc alii Lupias, alii Lypias, alii Lopias, alii Lupium, alii Lyspam, alii Lypiam, alii Aletium, alii Licium, alii Lictium a Lictio Idomeneo, alii Liceam.

¹²¹ Mela 2, 66.

¹²² Cic., *Pro Archia*, 22.

[15 2] Omnia haec nomina idem sunt. Auctores non omnium habuere cognitionem, precipue eorum quae longe ab illorum patria semota sunt. Nobis qui haec loca habitamus, credendum est. Circumadiacentes urbi veteres Graeci, quod maximum testimonium est, LOUPION appellant. Antiqui latini y Graecam litteram in u nostrum, ut soliti sunt, verterunt.

[15 3] Est lapis Neapoli, apud divam Mariam de Libera, his litteris inscriptus:

M. BASSAEO. M. F. PAL.
AXIO
PATR. COL. CVR. R. P. II. VIR. MV
NIF. PROC. AVG. VIAE. OST. ET.
CAMP. TRIB. MIL. LEG XIII. GEM.
PROC. REG. CALABRIC. OMNI
BVS. HONORIB. CAPVAE. FVNC.
PATR. COL. LVPIENSIVM. PATR.
MVNICIPI. HVDRENTINOR.
VNIVERSUS ORDO - MVNICIP.
OB REM. PVB. BENE. AC - FIDE
LITER. GESTAM. HIC - PRIMVS
ET SOLVS VICTORES CAM
PANIAE. PRETIS. AESTIM. PA
TRIA. GLADIAT. EDIDIT.
L. D. D. D.¹²³

[15 4] Lupiae longe a mari Ionio VIII milibus passuum positae sunt. Hae pari spacio distant a Callipoli, quae est in sinu Tarentino, et ab Hydrunto et

¹²³ CIL 10, 1795.

Brundusio, quae in Ionio: sunt enim XXIII aut XXV milia passuum, a Tarento autem L.

[15 5] Hanc urbem antiquissimam atque amplissimam fuisse, quae sub terra sunt demonstrant arcus, cuniculi, fornices et vasta fundamenta aedificiorum, sed non perpolita. Nondum enim Graecia aut philosophiam aut architecturam aut alias artes egregias, quas postea invenit, noverat; scilicet arma magis Lictius Idomeneus, quam litteras aut architecturam noverat. Haec omnia illo dominante aut ante illum sub Iapygibus antiquis aut sub Mallenio, urbis conditore, facta fuisse coniicio¹²⁴.

[15 6] Eversa Troia ut Diomedes Diomedas insulas, Garganum montem, Argyripam, Canusium et circum adiacentes campos, sic Salentinos obsedit milite campos Lictius Idomeneus¹²⁵. Hic eiectis aut subactis Iapygibus, fere omnem peninsulam Cretensium coloniam fecit. Linguam et litteras Graecas invexit, lingua et litteris Mesapiis abolitis, assumptis Graecis, forte cultioribus aut quia illis victores utebantur. Solent enim victi populi in victorum et linguam et mores et vestes transire neque indocilis est infelix Italia ad peregrinos et mores et habitus capessendos.

[15 7] Cretenses quondam mari imperasse et omnes Graecas insulas aut subegisse aut habitasse auctor est Aristoteles. Ait etiam: «Videtur enim insula optime posita ad imperandum toti mari»¹²⁶. Quin etiam et Cretenses Athenarum potiti sunt et Cyrenaicam provinciam habitaverunt. Illorum et nos sumus colonia.

[15 8] Varia urbis, de qua loquimur, fuit fortuna. Antiqua urbs tota concidit ac per plurimos annos deserta iacuit ac vicatim habitavit. Inde Guidonis tempore talis erat qualem dicemus. Deinde solo aequatam iterum fuisse et fama et coniectura est, quo tempore aut quibus hostibus ignoratur. Deinde

¹²⁴ *Hist. Aug.*, M. Ant. 1, 8.

¹²⁵ Verg., *Aen.* 3, 401 e ss.

¹²⁶ Arist., *Pol.* 2, 10, 1271b.

coalescere coepit non parvo incremento usque ad mortem Ioannis Antonii, principis Tarentini, quo vita functo coepit in pius ruere ac retro sublapsa referri.

[15 9] Nescio quam id evenerit causa, nisi quae rerum humanarum publica est, qua innumerabiles quoque urbes interiere. Ea tempus est aut pestes aut illuviones aut pusilla animalia, quibus pleraeque urbes deletae sunt. Sed potissima causa bella sunt, quae, ut ait Aristoteles, parvo temporis curriculo rerum faciem permutant.

[15 10] Eversa, ut dixi, urbs, ut videre licet in vicos abiit. Hic locus statio militum erat, Plinio teste¹²⁷; quorum militum aut quo duce aut qua ratione incertum est. Quae nunc Lupiae sunt, Strabonis tempore aut parvae erant aut nullae¹²⁸. Ait enim non vetera, sed recentiora percurrens loca: “Nunc praeter Brundisium et Tarentum, caetera parva sunt oppidula”. Ptolemaeus¹²⁹, qui Lupias maritimam urbem inter Hydruntum et Brundisium locat, relatus stetisse videtur aliorum aut Roccam intellexit, quam in agro seu ora Lupiensi sitam diximus et quae nomen fortasse ab antiquis Lupiis accepit.

[15 11] Quo tempore urbs condita fuerat non constat, nec mihi tantum curae aut ocii est ea percontari seu potius divinare quae ante Noe et diluvium furere, quod Viterbiensis fecerat. Sed non dubium testimonium eam urbem ante adventum Idomenei, hoc est ante captam Troiam, conditam fuisse, quae in vita M. Antonini scribuntur praestare possunt: «M. Antoninum maternum genus duxisse a rege Salentinorum Mallenio, qui Lopias condidit»¹³⁰. Hic an Iapyx fuerit an Graecus non constat, cuius memoria abolita est.

¹²⁷ Plin., *Nat. Hist.* 3, 101

¹²⁸ Strab., *Geogr.* 6, 3, 5.

¹²⁹ Ptol., *Geogr.* 3, 1, 12.

¹³⁰ *Hist. Aug.* M. Ant. 1, 6.

[15 12] Si quis mathesi credit, sciat hanc urbem sub Capricorno et Saturno positam esse.

[15 13] Quo in statu res Lupiensis erat tempore Guidonis Ravennatis¹³¹, illius verba haec ostendunt: “Dehinc” - hoc est post Brundusium – “urbs Licea Idomenei regis, de qua Virgilius 'Et Salentinos obsedit milite campos Lictius Idomeneus'. De hac theatrum tantummodo, caeteris moenibus solo aequatis, olim sollemni studio conditum restat. In cuius incolae parvum pene lapsum municipium sibimet quod nomen antiqui reservat fecere culmine, quod figuram magis urbis, quam eandem urbem exprimit. In huius suburbanis monumenta antiquorum innumera sub divo exposita solido sculpta cernuntur lapide. Cui coniuncta civitas Rugae dignoscitur. Ab hac usque Hydruntum, quae in littore et portu eiusdem Liceae sita est, XXX fere miliaria supputantur”.

[15 14] Rhudiae non Rugae scribuntur, sed Guido vulgari incolarum sermone deceptus, qui Rhudias, ut diximus, crasso quodam sono patrio sermone pronuntiant.

[15 15] Lupias in colle tam humili sitae sunt, ut nescias an in colle an in plano iaceant, nisi cum longe processeris. Coelum saluberrimum est, aestate tamen percalidum. Hieme tepidum seu non nimis frigidum, immo quarundam aliarum terrarum aeri verno persimile.

[15 16] Ager saxosus est, sed oleis crebris consitus, adeo ut urbs inter olivarum alta nemora posita videatur. Solum pingue et frugum omnium ferax, unde fortasse Lupiae, ab eo quod est LIPARON, id est pinguae, dictae sunt. Hic et citriorum varia genera laeta et fortia surgunt. Circa urbem nobiles sunt orti, olerum et fructuum sapor praestantissimus.

[15 17] Vineta habet non nisi ad quartum et quintum lapide, puto, secundum Graecum distichon, quoniam “Pallas, cui olivae cura est, non

¹³¹ Guido, *Geogr.* 28.

bene cum Baccho convenit". Vina gignit ochra, ut Galeni verbis utar, aut xantha, nos pallida aut flava aut aurea possumus dicere. Ea nobilia sunt et quae cum Cretensi vino certare possunt.

[15 18] Non fontes, non paludes habet Lupiensis ager, sed altos puteos et continuo usque ad aquam lapide. Totus ager undique usque ad tria et alicubi quatuor milia passuum olivis, ut dixi, consitus et continuis septus parietibus, quas maceries dicunt. Inter has viae angustae, ferratis curruum rotis excavatae, difficilem hostibus aditum faciunt.

[15 19] Urbs altis et perpulchris muris et turribus ex dolato et quadrato lapide et levigato (nam illi lapides et secari et levigari patiuntur) antemurali et fossis satis altis cingitur. Antiquorum murorum nulla videntur super terram vestigia. Haec munimenta quondam tutissima fuere; nunc reperto bombardarum usu, nihil potest tanto turbini resistere, presertim quod eo tempore, quo muri constructi sunt, non erat bombardarum usus, sed scalis et pusillis quibusdam machinamentis urbes oppugnabantur.

[15 20] Tota urbs super ruinas veteris urbis posita est et magna pars pensilis est. Forum et quae iuxta sunt domus super ingentes arcus et fornices et testudines fundatae sunt.

[15 21] Puteos ubique et cisternas habet amplissimas, quibus coelestes imbres optime servantur. Mira lapidis natura. Sine calce ubi lapis non cavernosus, sed continuus est, aquas et, quod maius est, oleum quoque continet, cum adeo mollis sit, ut et serram et levigam patiatur. Ex quo lapide ingentia vasa excavantur, quas pila appellant, quarum aliquae quingentas olei amphoras capiunt. Laterum pilae crassitudo vix palmam aut quinate digitos excedit.

[15 22] Haec urbs ante adventum Normanorum caput erigere iterum coeperat. Ignota sunt omnia nec litterarum monumenta extant. Nescio quis Accardus, Lupiarum dominus, multa et praeclara opera fecisse perhibetur.

[15 23] Hinc Normanis rerum potitis, Orientale declinante imperio, Tancredus, comes Lupiarum Rogerii ducis Apuliae filius nothus, nepos, ut puto, Roberti Viscardi, vir magni animi, pulsus Enrico Enobardi filio, Federici iunioris patre et Constantia eius uxore, regni gubernationem suscepit, adscitis ad se regni proceribus, quos barones dicunt. Nec nisi Tancredo vita functo, Enricus et Constantia regni Apuliae ditionem habuerunt.

[15 24] Federicus deinde iunior, Constantiae filius, ob vetus Tancredi odium cum toti Apuliae semper favisset eiusque provinciae homines extulisset, Lupiarum tamen urbem infesto animo persecutus est et Brundusio favere nunquam desiit, ubi arcem ingenti opere construxit et variis ornamentis urbem aedificavit.

[15 25] Huius filio notho Manfredo a Carolo victo atque occiso, Gualterius Brehennae, deinde Lupiarum comes, a Carolo primo Apuliae rege declaratus est. Quatuor enim tantum comites in hoc regno ille constituit. Hic primo comes Lupiarum, deinde opibus et viris a Lupiensibus adiutus Cercyram insulam, Achaïam et partem Peloponesi et Athenarum urbem suae dictioni adiecit.

[15 26] Dux Athenarum factus in Salentinis parum moratus, Florentiae dominatus est. Inde a Florentino populo eiectus, ob suspicionem nobilis mulieris pudicitiae violatae, se iterum Lupias recepit. Porta, qua impetum populi fugiens egressus est, Florentinis clausa est et ducis Athenarum appellata.

[15 27] A Lupiis iterum atque iterum in Graecia revertens, in insidias Graecorum seu Turcarum a Graecis conductorum (ut quidam dicunt) incautus incidit, ubi cum maxima parte Lupiensium militum caesus est. Maria, quam uxorem fuisse Ladislai regis diximus, caput Gualterii magno precio redemit atque in parvo sepulchro in cathedrali Lupiensi ecclesia locavit. Huius testamentum, quod ante quam e Lupiis discederet constituerat, nos ipsi legimus.

[15 28] Maria de Eugenio, mortuo Pyrrho eius fratre adolescentulo, Gualterii ex filia, ut puto, neptis, Lupiarum comitatum adepta, Raimundo Ursino Soleti comiti nupsit. Hic Lupiarum comes factus, Tarentino principato empto, Brundusio vi capto, toti fere Iapygiae et parti Dauniae dominatus est.

[15 29] Huius filius, Ioannes Antonius, Aragonenses partes secutus est contra Ioannem reginam et Loisium, deinde Renatum Andegavensem, eo quod Alfonso fidem et iusiurandum praestiterat. Hic Alfonsum armis et pecunia et omni qua potuit industria semper iuvit, ut nemini dubium sit huius aut solius aut praecipua opera Alfonsus regno potitus erit.

[15 30] Dum Alfonsus Ioannae insidias fugiens in Siciliam Iacobus Caldora secederet, Ioanna ingentem exercitum, duce Iacobo Caldora, contra Ioannem Antonium et Mariam eius matrem misit. Salentinos campos omnes igne ferroque vastavit. Quinque urbes, quae vim hostium ferre potuerunt, in fide Alfonsi permansere: Tarentum, Callipolis, Castrum, Rocca, Lupiae. Haec urbs incensis villis, caesis felicibus arboribus, difficilem passa est obsidionem, eo quod hic, quasi in altera regni aula, antiqua tantorum principum gaza servabatur. Haec enim urbs per quadringentos annos Iapygiae et Apuliae et opibus et viris praestitit.

[15 31] Haec eadem, mortuo Ioanne Antonio, qui contra Ferdinandum Alfonsi filium, cui Hysabella ipsius Ioannis Antonii ex sorore neptis nupserat, nescio quibus causis per septennium bellum gesserat, quamvis Ioannes Andegavensis Renati ducis filius urbi perpetuam immunitatem et castella quamplurima promitteret et quascunque vellet conditiones, se tamen Ferdinando ultro dedit et quae in potestate Lupiensis erant populi, sexcenta milia aureorum, vasa aurea atque argentea et opulentam supellectilem Ferdinando porrexit, spretis Ioannis pollicitationibus. Quibus opibus si is potitus fuisset, Ferdinandus vix duo menses in regno peregisset. Erat enim eo tempore pecunia penitus exhaustus.

[15 32] Haec eadem, capto a Turcis Hydrunto, provincia tota perterrita atque in fugam versa, prima Turcarum furori obstitit, quousque auxilia, a Ferdinando missa, provinciam firmarent. Venientem postea ab Ethruria exercitum nostrum pene fractum ac inopem et longo itinere fatigatum reparavit atque suis bonis refecit. Demum post captam Callipolim, Venetis tota fere provincia nemine prohibente potitis, nisi haec urbs fuisset, tota fere Apulia in potestatem Venetorum devenisset.

[16 1] Hinc ad XII milia passuum Soletum. Alii Salentum dicunt. Graecum est et antiquum oppidum in aspero et petroso et aquarum indigo iugo positum, sed olivetis passim vestito. Amplam fuisse hanc urbem vestigia murorum aliquibus in locis ostendunt. Nunc in parvum reducta est oppidulum, quod quondam (ut aiunt) erat episcopale et nunc etiam caput comitatus.

[16 2] Hinc ad mille et quingentos passus urbs, quae nomen Sancti Petri sortita est, nova, sed honestis civibus et adhuc Graecis culta. Sita est in plana valle amoenissima, oleis et omni felicitum arborum genere consita,

non ut Soletum inaquosa, sed puteos habet satis abunde. Haec ab utroque mari aequae, hoc est circiter XIII milibus passuum, distans, in umbilico totius peninsulae est et quasi commune emporium emendis et vendendi rebus percommodum.

[16 3] Templum habet pulcherrimum divae Catherinae a Raimundo principe Tarentino dicatum, cum xenodochio et castellis non nullis ditatum, constructum, ut aiunt, ad exemplum templi divae Catherinae, quod est in Sina monte, ubi vir ille religiosissimus et insignis pietate votum fecit de aedificando templo. In quo monumenta sunt Ursinorum familiae, quae ibi multis annis dominata est.

[16 4] Hinc ad VIII milia passuum locus est, in quo non nisi antiquae urbis murorum vestigia cernuntur iusti ambitus, unde loco Murus nomen est. Videtur ut et urbs sic et nomen occidisse. Tantum vicus eiusdem nominis restat, urbs tota aut aratur aut olivis et proceris ilicibus obumbratur.

[16 5] Hinc VII milibus passuum abest Vaste oppidum, totidem ab Hydrunto distans. Alii Vastas dicunt, alii Vasten, alii Vastam. Et haec nunc viculus est, vix quindecim focus habitatus. Urbs mediocris ac iusti fuerat ambitus. Eius pars in humili clivo, pars in plano posita erat.

[16 6] Extra urbem innumera reperiuntur sepulchra fictilibus vasculis elegantissimarum formarum et ossibus et cineribus hominum plena, et in quibusdam arma aenea vetustae consumpta et annuli aurei rudes nec satis perpoliti. Repertus est his annis praeteritis lapis insculptus his litteris, quas a me hoc in loco praeteriri non patiar. Solae enim hae reliquiae sunt tam longae vetustatis.

[16 7] iscrizione messapica

[16 8] Has litteras incolae Saracaenicas falso, sed qui paganas aut ethnicas putant recte, meo iudicio, sentiunt. Sunt enim, ut coniicio, litterae Mesapiae, quibus ante Idomenei adventum Iapyges, ut dixi, utebantur.

[16 9] Lingua Mesapia seu Peucetia, in qua Brundisium cervi caput significat, tota interiit; ut Aegyptia et Punica, Osca, Vosca et Etrusca et aliae pleraeque in tam longa vetustate abolitae sunt. Ex ea lingua nihil est reliquum nisi hae paucae litterae, quas ideo exarare volui, ut estimet quicumque has viderit quanti sit humana ad quam anhelamus gloria et quod non solum lapides et monumenta fatiscunt, sed aera quoque et quae litteris mandantur esse peritura.

[16 10] Si Carthaginenses vicissent, Latina lingua, ut nunc Punica, nulla esset. Si Latina non esset, Graeca quoque forte periisset. Nam si quae sunt Graecae litterae, a Latinis substantantur. Harum litterarum exemplum Pontano, Hermolao, Accio tuo immo et meo, Chariteo et Summuntio misi et non nullis aliis. Omnes mecum sensere has esse Mesapias litteras.

[16 11] A Vastis nulla occurrunt antiquitatis vestigia usque Montem Arduum oppidum, ab Acra Iapygia VII milibus passuum remota, ubi et urbs antiqua fuit, cuius pars in colle, pars in plano sita, mediocris magnitudinis. Huius et nomen abolitum est. In eminentiore huius urbis arte, in edito colle, pulchrum est oppidulum. Memini me a veteribus audisse Graecis hanc urbem TRAXEION OPOS, quod Latine asperum seu arduum montem exprimit. Erat enim urbs in lapidoso et aspero monte sita.

[16 12] Hic pars est Apoenini, qui ad Acram Iapygiam terminatur. Quin etiam a peritis navigantibus me audisse memini usque ad XL aut L milia passuum in mare protendi iuga Apoenini, cum hinc atque illinc altius metiantur mare.

[16 13] Postea versus Occidentem ad quatuor milia passuum Vereti seu Ureti seu, ut incolae dicunt, Beryti reliquiae spectantur. Haec urbs tota corruit. In ea ne villa quidem est aut tugurium; aliquae templorum ruinae restant nec hae satis antiquae.

[16 14] Hinc non nimis abest Uxentum aut secundum aliquos Oxentos aut Hyentos, nunc Ogentum dicitur. Urbs episcopalis est et pars quondam magnae urbis. Nunc urbecula est et ipsa in colle edito sita, suburbium in plano iacet, ut et antiqua, sed illa multo amplioris ambitus fuerat.

[16 15] In huius suburbano, iuxta Phelinem vicum, locus est, quem Nymphaeum adhuc incolae nominant, fontibus ubique manantibus celebris, tanto in his terris gratior, quanto rarius. Locus non excedit duo stadia . Nunc neglectus et calamis obsitus, paucae restant citriorum arbores. Credo quod Graecis omnia tenentibus eleganti opera cultus fuerit, quod et nomen indicat. Non nulla etiam sunt in ulteriori Graecia loca, quae hoc nomine honestantur.

[17 1] Hinc ad XIII milia passuum Calatana unde mihi origo est. Alii Galatenam, alii Galatinam, alii Galatam proferunt. Ut et urbes et populos, sic et cunctarum rerum memoriam destruit tempus. Quis poterit res tam obscuras recte coniectare Certum est omnes huius peninsulae urbes ex Oriente duxisse originem et non nullae eadem servant nomina.

[17 2] Urbs quam Sancti Petri nomen accepisse diximus, a Galatina vico, in quo postea constructa est, nominatur. Abest a Calatana seu Galatena quinque milibus passuum.

[17 3] Qui fuerint ii Galatini populi aut Galatae, ex Galatia Asiae, an, ut Plinius ait, Senones, quis novit A Calatana Callipolim IX milia passuum sunt. Memini me a veteribus sacerdotibus Graecis (ii enim solebant omnia

litteris mandare) audisse Calatanenses a Thessalis originem habuisse atque huc propter bella et domesticas seditiones commigrasse; nec quomodo aut quando hoc accidisset sciebant. Cum essem iuvenis legens apud Livium, inveni Theumam et Calatanam, Thessaliae urbes, a T. Q. Flaminio captas¹³².

[17 4] Nunc iterum in Thessalorum ditionem, fatis volventibus, rediit. Ioannes enim Castriota, dux Ferrandinae, quem supra nominavimus, qui et huic urbi et aliis circa oppidis dominatur, Macedo est, sed non procul a Calatana et Phylace, Thessaliae urbibus, oriundus.

[17 5] Haec urbs antiquis temporibus et clivum et planitiem amplectabatur. Arx FULAKH, hoc est custodia, et ab urbe Thessaliae eiusdem nominis, ut a veteribus audiui, appellata est. Latini, mutata ut solent y in u, Phulacianum seu Phulcilianum dixerunt. Haec in clivo sita erat, in plano Calatana. Ex una urbe duo facta sunt oppida, vix quingentis passibus inter se distantia. Calatana plusquam duplo maioris erat ambitus. Phulacianum linguam Graecam semper servavit, Calatana ad Latinos migravit.

[17 6] Ortis inter duo oppida eiusdem populi dissentionibus, ut inter vicinos saepe accidere solet, ad arma ventum est. Calatana Phulacianum superavit ac solo aequavit. Cives omnes fere Calatanam transmigrarunt; pauci propter iniuriam ad vicina oppida confugere et mores et vestes et Graecam linguam deposuerunt, sed non genus.

[17 7] Nec pudet nos generis nostri. Graeci sumus, et hoc nobis gloria accedit. Divinus ille Plato in omnibus gratias diis agebat, sed precipue in his tribus, quod homo non belua, mas non foemina, Graecus non barbarus natus esset.

[17 8] Galateus tuus, Spinelle, non a Morinis aut Lingonibus, non ab Allobrogibus aut Sicambris, sed a Graecis ducit genus. Pater meus Graecas

¹³² Liv. 32, 13, 12.

et Latinas litteras novit. Avus et progenitores mei Graeci sacerdotes fuere, litterarum Graecarum, sacrae scripturae et theologiae minime ignari, non armis, hoc est vi et caedibus et rapinis, sed bonis moribus et sanctitate vitae celebres.

[17 9] Pudet me, Spinelle (tecum sine arbitris loquor), in Italia natum fuisse, quamvis Iapygiam terram extra Italiam scriptores quidam posuere. Graecia vetustate suaque fortuna, Italia suis consiliis suisque discordiis periit. Utraque alienigenis servit, haec sponte, illa invita. Graecia Italiam saepe a barbarorum servitute liberavit, Italia Graeciam barbaris servire permisit. Sed nos scelerum nostrorum poenas luimus luemusque. Nam nostra mala, ut videmus, non dum ad summum pervenere. Non sit verbo omen, dico non quod volo, sed quod sentio.

[17 10] Apoeninus, qui Iapygiam dividit, a montibus, quos peninsulam claudere diximus, ortum habet, ut qui totam dividit Italiam, ab Alpibus. Itaque peninsula haec totius Italiae specimen refert, ut quae filicis foliorum sectiones toti folio similes sunt.

[17 11] Haec clare cognosces si constituas tibi Tarentum ubi Genua, Brudusium ubi Venetiae sunt, quae intra Scylleticum et Hypponiatem sinum est, peninsulam Iapygio promuntorio; quae vero intra Brundusium et Tarentum, peninsulam de qua nunc tractamus, ultimo Hydruntini agri promuntorio, quod maxime in orientem vergit, conferas. Sinus, qui inter Leucam et Hydruntum est, pro Tarentino tibi sit sinus, Tarentinus sinus pro infero, Ionium pro supero mari.

[17 12] Apoeninus citra montes usque Oriam deprimitur, ad Oriam parum insurgit continuis in ordinem positis colliculis, rursus in planum inclinatur in agro Calatanensi, ubi erat quondam nobile coenobium monachorum Magni

Basili, divo Nicolao dicatum, cui avunculus meus plusquam triginta annis praefuit, incipit iterum molliter insurgere.

[17 13] Calatana ad radicem collis, eius arx quam Phylacen diximus in colle sita. Hic coelum salubre ac tepidum, aureae salutare et suaves, ager apricus, semper vernans floribus et bene olentibus herbis, thymo, thymbra, puleio, serpillio, ysopo, melilotho, chamomilla, calamentha¹³³ ubique abundans. Unde et caseum nobilem et mel gignit non deterius Hymetto, crocum laudatissimum, itaque ut apud Marsos et Pelignos Sulmonensis, sic et apud Salentinos Calatanensis crocus caeteris praestat.

[17 14] Temporibus patrum nostrorum in Salentinis hic, non alibi, crocus habebatur. Unde huc venerit incompertum est, attamen videtur hoc solum sponte sua crocum gignere. Omnis ager, ubi sues non sunt, silvestri croco abundat, qui flore, bulbo, capillamentis hortensi sive sativo similis est; tempore etiam conveniunt, uterque enim floret post ortum Arcturi.

[17 15] An qui sativus est olim silvestris fuit, et ut animalia sic quoque plantae mitescere hominum manibus didicerunt Theophrastus¹³⁴ quaerit. Utrum quae nunc domestica sunt silvestria fuerint omnia, non est praesentis negotii haec pertractare. Haec materia ut est cognitu digna, sic et diffilis. Hoc ignorare minime oportet multa esse quae mutantur et cultu aut exuunt silvestrem animum aut mitescunt, sicut et negligentia multa fiunt silvestria aut deteriora.

[17 16] Puto quod si quis bulbos silvestris croci ex hac in illam terram transtulerit ac diligenti cultu tractaverit, talis fieret tempore silvestris crocus, quali nunc est sativus. Pleraque sunt pervicacis naturae, quibus parum prodest diligentia aut obest negligentia, ut sunt ex arboribus nux iuglans, palma, pinus, cupressus, lotos, platanus et omnes glandiferae

¹³³ calamentho Ba, ma è errore perché sarebbe il legno secco di Col. al maschile!!!

¹³⁴ Theoph., *Plant.* 2, 1,1-2.

arbores, et ex fruticibus myrtus, arbutus, absinthium, rosmarinus, lentiscus, et ex herbis sampsyscus, olus atrum, calamentum.

[17 17] Multa sunt etiam quae a cultu abhorrescunt negligentia et, ut Plinius ait, iniuria et maledictis et contumeliis coalescunt, nequissimorum hominum naturam imitantia, quibus beneficia pro maleficiis, maleficia pro beneficiis sunt.

[17 18] Haec urbs septem res habere praecipuas se iactat crocei coloris: crocum ipsum, mel, caseum, vinum, oleum, caricas et uvas passas. Totus tractus aquarum indigens est: puteos habet raros, sed altissimos, in oppido XXXIII, in antiqua ac diruta arce XXXVII passibus. Innumerae cisternae in toto tractu visuntur, unde populosam fuisse urbem argumento non dubio esse potest.

[17 19] Super iugum Apoenini planitie est ampla, quam incolae appellant Campos Latinos, credo quod Salentini essent rectius dicendi, unde, cum pluviosus fuerit annus, erumpit maxima aquarum vis, quae parvo temporis spacio omnes cisternas, quae in toto agro sunt et quae intra oppidum, replet. Quandoque tanta est imbrium copia, ut oppidum aquarum illuvie laboret.

[17 20] Tempore avi mei tanta per oppidum crevit aquarum multitudo, ut in aliquibus locis duum passum mensuram excederet. Non nulli periere, vinum, oleum, triticum, hordeum et quamplurima supellectilia absumpta sunt. Libros Graecos, quorum avus meus magnam habebat copiam in ecclesia, quae nostri iuris est, ubi ipse versabatur, aqua delevit atque consumpsit.

[17 21] Haec urbs, Iacobo Caldora, cuius mentionem fecimus, Iapygiam vastante, partes Ioannae reginae secuta est. Post Caldorae discessum Ioannes Antonius cum omni qua potuit vi Calatanam obsedit, felices arbores omnes ferro igneque vastavit, murorum non parvam partem

machinis solo aequavit. Oppidani continua pugna acerrime restiterunt, in qua pugna pater meus interfuit. Tandem Ioannes Antonius, re infecta et longa obsidione soluta, alio arma vertit. Posta haec, regina et Caldora vita functis, tota Iapygia in potestatem Ioannis Antonii pervenit.

[17 22] Pater meus tanquam hostis, ab Ioanne Antonio inauditus, Callipoli exulare iussus est. Compositis tandem rebus, Ioanni Antonio causam audire cupienti, in hanc sententiam scripsit pater meus: “Nulla, o bone princeps, a te accepta iniuria ausibus tuis quoad potui obstiti. Credebam enim fidem servare, si reginae iussis parerem, cuius partes Neapolis et maxima pars regni sequebatur. Tu non secus ac ego regibus servimus. An illa rite Alfonsum adoptaverit, an postea iure abdicaverit, ipsa viderit: non interest nostra regum causas decernere. Alii matris, alii filii partes secuti sunt. Necesse est nunc nos fateri eam causam iustiore fuisse, quam dii ipsi tutati sunt.

[17 23] Vicistis, ne vexetis eorum, qui victi sunt, fortunam. Dii enim superbos victores et intemperantes semper oderunt. Victoria non in armis neque in fortitudine aut multitudine militum, sed in deorum potestate est. Nullam ego a te veniam precor, nihil enim peccavi. Hoc solum precor atque obtestor, ne existimes quod a me iure factum puto, id aut tui odio, a quo nulla unquam lacesitus sum iniuria, aut alicuius amore aut pecuniae aut ambitionis causa me fecisse”.

[17 24] Haec verba adeo grata bono principi fuere, ut totum, si quod erat, odium in amorem verteret tantumque patri meo quoad vixit fidei praestitit, quantum cuivis eorum quos charissimos habebat eiusque heroicam mortem, quam pro veritate et fide servanda passus est, molestissime tulit atque aspere ultus est.

[17 25] Haec urbs postquam in Aragonensium fidem pervenit, eam integerrime servavit. Eo septennio quo Ioannes Antonius contra Ferdinandum bellum gessit, semper Aragonias partes secuta, nunquam a fide descivit. Quae quoniam Ioannes Antonius, aliis negotiis occupatus, in Iapygia, hoc est intra viscera sua, novum excitare bellum verebatur, a clade evasit. Interdictus tamen illi fuit vicinarum urbium aditus et tanquam infidelibus ferrum, materies, triticum sic per septennium tanquam inter hostes vixit.

[17 26] Turcarum bello provincia tota in fugam eversa, prima Turcarum furores ab ea parte in qua sita est et incursiones tulit. Eius qui profugere ac urbem deserere tentavit, domus igne absumpta est, bonis caeteris publicatis. Eos qui ab aliis locis aufugerant, admisit atque humanissime tractavit.

[17 27] Haec complures sacerdotes Graecos doctissimos habuit, sed precipue unum, quem Magistrum appellaverunt, unde Magistrorum familia, et eius nepotem, Virgilium, quem ego puer novi, et proavos meos. Quorum unus viginti annis Byzantii versatus est, ubi et didicit et docuit philosophiam et theologiam. Hunc Graeci Georgium Latinum nominarunt, eo quod in Italia natus esset.

[17 28] Cum Latini quidam ex iis circumforaneis mendicantibus Graecos persequerentur ac cogerent ex azimo non ex fermentato pane conficere sacramentum, ii sacerdotes post longas disputationes Romae in pleno collegio principum sacerdotum vicere ac ne a patrio ritu discederent impetravere, quem morem hucusque servant et Romanae ecclesiae iussis nostrates omnes catholici Graeci parent.

[18 1] A Calatana Neritum tria milia passuum sunt. Hoc alii Nèretum, alii Nerètum penultima producta, alii NERETOS NERETOUS, recentiores, sed

non recte, Neritonum dicunt aut Nerito Neritonis. Ego in tabella ex antiquo marmore Lupiis invento memini legisse Lupienses, Hydruntinos et Neritinos.

[18 2] Haec urbs in apricis campis aquarum minime indigentibus iacet. Coelum habet saluberrimum et solum circa urbem non madidum, sed laetum et pingue et olerum et frugum supra fidem feracissimum, cunctarum rerum, quae terra gignit, satis proveniens.

[18 3] Urbs inter omnes, quas unquam vidi, meo iudicio in amoenissima planitie sita. Distat ab ora sinus Tarenti tribus aut quatuor milibus passuum, a Lupiis quindecim, a Tarento XLV. Oram habet XXIV milia passuum longitudinis a cofinio Tarentinae orae usque ad rupem altam, mari impendentem, quam a rectitudine ortholithon dicunt. Hic lapis Neritinarum et Callipolitanorum agrum disternit. Ea ora tota piscaturae aptissima et alicubi iuxta littus fontibus manans.

[18 4] Omnia quae in agro Neritino nascuntur optima sunt. Hic enim magnae partis Calabriae imbres coelestes simul et terrarum pinguedinem recipit. In pluvia copiosa licet videre omnes agros, quos paludes dicunt, aquis opertos, simile quid patientes inundationibus Nili, sed huius inundationis partem terra conbibit ac concoquit, partem quae voragines ab incolis dicuntur, admittunt.

[18 5] Sagacitatem providae naturae ubique spectare promptum est. Terra Iapygia fere ubique plana est, colles parvos habet, non sunt flumina, non valles, non lacus nec ubique torrentes, qui ingentes pluvias receptare possent. Instituit natura certis in locis voragines. Hae cavae sunt fossae, nulli videntur hiatus, ideo nulli animalium perniciosae sunt. Hae aquas aliquandiu continent, donec a caecis quibusdam spiramentis ex intimis terrae recessibus spiritus eructet atque erumpat.

[18 6] Hic magno impetu atque ingenti fragore aperit aquis aditus; illas per subterraneos meatus in mare profluere credibile est, ut et multa flumina, quae terra absorbet. Deinde iterum emittit aut occulte in mare proiicit, ut dicunt de Nilo et de Alpheo Hellidis et Arethusa. Explosa est ab Aristotele¹³⁵ veterum philosophorum sententia, qui Tartarum intra terram ponebant. Locus enim aquarum ad quem omnes decurrunt, mare est.

[18 7] Hae voragines crebrae ubi plani et latissimi sunt campi, ut sunt Mandurini. Si hae non essent, magnam regionis partem aut paludes obtinerent aut incultam esse regionem foret necesse.

[18 8] Nam per sementis tempora Noti flare solent et pluvias ingentes ciere et universus ager Salentinus tempestive seri gaudet aut ante occasum Vergiliarum. Si, ut Virgilius placet¹³⁶, brumae intractabile tempus expectaveris, te seges vanis eludet avenis. Sed ut in medicina, sic in agricultura contemplari ante omnia oportet et tempus et regiones et ingenia locorum¹³⁷.

[18 9] Neritini agri paludes noxiae non sunt. Nullas enim aut paucas et innoxias tollunt auras. Aestate omnia sicca sunt, nihil limosi et gravis et palustris humoris relinquitur, sed tantum, quantum campos reddat pinguiore.

[18 10] In his paludibus, ut et in campis Mandurii et Balesi et Cupertini, phasmata quaedam videntur, quas mutationes aut mutata dicunt. Vulgus nescio quas striges aut lamias aut Neapoli ianarias et, ut Graeci dicunt, nereides fabulatur. Totum orbem invasit et in miseras erravit fabula gentes. Nullo certo auctore, nulla ratione, nullo experimento unusquisque credit quae neque vidit neque vera sunt. Stamus alienis et indoctissimorum hominum testimoniis; puerilis larvis et anilibus credimus commentis et plus

¹³⁵ Arist., *Meteor.* 2, 2, 356e.

¹³⁶ Verg., *Georg.* 1, 210 e ss.

¹³⁷ Hip., *De aeris* 1, 5.

fidei auribus, quam oculis adhibemus. Nemo oculatus testis est, omnes ab aliis se audisse fatentur.

[18 11] Quantis tenebris involvitur humanum genus ad mendacia natum, cui semper invisus est veritas. Quanta caligo detinet humanos animos, alioqui rationales et divinos, ut non ab re quis credere possit omnia humana simillima esse his, quae dicemus phantasmatis.

[18 12] Sunt qui credunt mulieres quasdam maleficas seu potius veneficas medicamentis delibutas noctu in varias animalium formas verti ac vagari, seu potius volare per longinquas regiones ac nuntiare quae ibi aguntur, choreas per paludes ducere ac daemonibus congregari, ingredi et egredi per clausa ostia et foramina, pueros necare et nescio quae alia deliramenta. Et quod maxime mireris, sunt in hac re gravissimae pontificum censurae.

[18 13] Similis est Brocolacum fabula, quae totum Orientem cepit. Aiunt eorum, qui scelestam vitam egerunt, animas tanquam flammarum globos noctu e sepulchris evolare solitas, notis et amicis apparere, animalibus vesci, pueros sugere ac necare, deinde in sepulchra reverti. Superstitiosa gens sepulchra effodit ac scisso cadavere, detractum cor exurit atque in quatuor ventos, hoc est in quatuor mundi plagas, cinerem proicit: sic cessare pestem credit. Et si fabula ea sit, exemplum tamen prebet nobis quam invisus sint et execrabiles omnibus ii, qui male vixerunt, et viventes et mortui.

[18 14] Similis est et Hermotimi Clazomenii apud Plinium fabula¹³⁸ et apud Senecam de sepulchro incantato¹³⁹, nec desuerunt antiquis temporibus hae vanitates ac illusiones sensuum humanorum. Cum semel mens decepta fuerit et mendaciis persuasa, sensus quoque falli necesse est, quibus deceptis, mens quoque delirat. Magna est inter sensus mentemque affinitas.

¹³⁸ Plin., *Nat. Hist.* 7, 174.

¹³⁹ Ma forse confusione per Luc., *Phars.* 6, 423-830.

Quandoque ipsa sola mens seu, ut dicunt, solae virtutes interiores operibus exteriorum sensuum funguntur. Exemplum est somniantium, qui opera exercent vigilantium.

[18 15] Et, Galeno teste, delyrus quidam tibicines videbat in angulo domus et baculus in aqua videtur fractus et cancellatis digitis et elevato altero oculo una res duae apparent et duae lineae parallelae videntur sensui concurrere, cum unquam concurrant.

[18 16] Ipse etiam Lactantius¹⁴⁰, qui plus elocutioni quam eruditioni studuit, negavit terram ubique posse habitari. Hunc vulgaris et lactentium error apparentia decepit.

[18 17] Sicut negare sensum propter rationem, rationis est indigere, sic et ratione non persuaderi propter aliquam apparentiam stultum est. Tunc enim res bene cedit cum, ut Aristoteles ait, ο λογος τοις φαινomenοις μαρτυρει και τα φαινomenα το λογω¹⁴¹, hoc est quod ratio apparentibus attestatur et apparentia rationi. Cum haec duo sibi invicem non consentiunt, omnia falsa, omnia erronea sunt. Sed nos ad ea phantasmata revertamur.

[18 18] Videbis quandoque urbes et castella et turres, quandoque pecudes et boves versicolores et aliarum rerum species seu idola ubi nulla est urbs, nullum pecus, ne dum quidem. Mihi voluptati interdum fuit videre haec ludicra, hoc lusus naturae.

[18 19] Hae non diu permanent, sed ut vapores in quibus apparent de uno in alium locum et de una forma in alia permutantur, unde fortasse mutata nominantur aut quoniam his apparentibus coelum de serenitate in pluviam mutari solet.

[18 20] Hoc accidit mane, coelo silente, incipiente ac leviter spirante (ut solet) Austro. Nam ut in fine est vehementissime Auster, sic in principio

¹⁴⁰ Lact., *Div. instit.* 3, 24

¹⁴¹ Arist., *De coelo* 1, 3, 270b, 4

levissimus et, cum calidus sit, elevat tenues nebulas, quae ut speculum referunt imagines urbium, pecorum et aliarum rerum.

[18 21] Et ut vapores, sic et species illae moventur, ut est videre in speculis motis et agitatis, in quibus res ipsae moveri videntur. Et quoniam res recte occurrunt vaporibus, rectae videntur, ut et umbra quae opponitur corpori luminoso; quae vero transverse ac reflexe rerum species suscipiunt, in his res quoque ipsas reflexas videmus, sic et in aqua videmus culmina montium et tectorum in inferiori parte. Fit enim ut quae aquae superficiei propinquiora sunt, ut fundamenta, a nostris visibus sint longinqua; culminum vero tectorum, quae ab aqua sunt remotiora, imagines ad nos magis accedunt, ideo et inferiora videntur.

[18 22] Sic etiam et nobis in clausa domo existentibus, parvo per rimulas ingrediente lumine, omnia transverse videntur, ut hominum capita deorsum, pedes sursum. Lineae enim umbrarum non recte procedunt, sed transponuntur atque in medio intersecantur. Hoc idem in speculis concavis accidit, ut superior pars speculi infimam partem rei visae, inferior superiorem reddat.

[18 23] Haec quae dixi phasmata deludunt saepe obtutum viatorum, qui, dum se prope urbem esse existimant, longissime absunt. Visae sunt etiam in hoc tractu in aere species hominum equis insidentium et pedibus ambulantium. Sic et scriptores litteris mandavere visas fuisse in coelo armatas acies, et hae (ut puto) species erant earum, quae longe aberant atque ab eo loco in quo species visae sunt, videri minime poterant.

[18 24] Sic et denarium in fundo vasis non videmus, at si idem vas aqua impleatur, videmus non denarium, sed illius imaginem in summo aquae, quod aeri contiguum est. Superficiei aquae superficiei speculi proportionatur, sed an illae imagines subiectivae sint in speculo, an in aeris

extrema parte alia questio est. Ait Aristoteles «color est extremitas perspicui in corpore terminato»¹⁴².

[18 25] Quandoque figurae nubium sunt, quae navium et velorum simulachra reddunt, ubi nulla est classis. Haec phasmata non solum inexpertos fefellerunt. Non diu est quod tota ora, quae est ab Hydrunto ad Garganum montem, una et eadem hora ante ortum solis, vidit classem ab orientis parte velificantem. Creditum est illam Turcarum fuisse, et antequam phasma seu illa delusio, albicante aurora, detegetur, variae huc atque illuc litterae scriptae sunt ac missi nuntii de adventu ingentis classis¹⁴³. Hoc fortasse modo aut altero quem diximus, ut credo, a Lilybeo vidit, nescio quis, classem e portu Carthaginis exeuntem.

[18 26] In hac urbe, de qua nunc loquimur, gymnasium quondam fuit Graecarum disciplinarum tale, ut cum Mesapii Graeci laudare Graecas litteras volunt, Neritinas esse dicunt. Sunt enim eae litterae perpulchrae et castigatae et iis, quibus nunc utuntur impressores, orientalibus ad legendum aptiores. Inclinate Graecorum fortuna, postquam a Graecis provincia ad Latinos transmigravit, celeberrima Neriti hoc toto regno fuere litterarum studia.

[18 27] Hanc urbem Sanseverinorum familia armis et litteris illustravit. Temporibus patris mei ab omnibus huius regni provinciis ad accipiendum ingenii cultum Neritum confluebant. Omnis, si qua est in hoc terrarum angulo, disciplina, a Nerito ortum habuit.

[18 28] Hic litteras didicere illa duo nostri saeculi lumina, Robertus Lupiensis et Franciscus Neritinus, alter ecclesiasticorum declamatorum omnium qui fuerunt quique futuri sunt praestantissimus, alter Patavinae academiae pater.

¹⁴² Arist., *Aest.* 3, 439b, 11

¹⁴³ Cfr. Strab., *Geogr.* 6, 2, 1; Plin., *Nat. Hist.* 7, 85.

[18 29] Hic et ego prima litterarum rudimenta hausī. Calatana me genuit, haec urbs educavit et fovit et litteris instituit. Hic Aquevīvus tuus immo et meus Belisarius, magni Aquevivi frater, dominatur.

[18 30] Neque ero ingratus si ut initium descriptionis Tarento, sic et finem Nerito tribuero. Hoc exigit locorum ratio, et conviviorum magistri semper aliquid quod maxime delectet, in finem reservant: sit Neritum longae finis chartaeque viaeque.